

ŽEMAITĖ

Nuostabos laukas

Taigi – Žemaitė kaip dažnai atsitinka ne vienam klasikui, tampa labiau simboliu negu gyvojoj literatūros apyvartoj egzistuojančia kūrėju. Ir vis tiek – kai tyčia ar netyčia perbėgame Žemaitės kūrybos puslapius, pajuntame kažki kokį keistą jausmą. Toji kūryba mus, rodos, sukrečia. Kuo? Realybės reljefais, žodžio vaizdingumu, labai gyva gamta? Be abejo, taip. Bet Žemaitės fenomenas slepia ir dar viena momentą: jos kūryboje uždaryta išskirtinė energija, atsiradusi iš labai tikro, gal iš tikrųjų vienintelio asmenybės pasireiškimo varianto: iš tikrovės žodžiais sukurti savąją, žemaitiškąją. Dar vienas dalykas, iki pat šių dienų tebelydintis Žemaitės fenomeną, yra jos socialinė kilmė, jos, nors ir ne muzikės, bet vis tiek paprastos kaimo moters susivokimas ir užsispyrimas savyje slypinčią energiją suvartyti tik į kūrybą, tik į rašymą. Tai ne šiaip sau atsitiktiniai rašymai, tai pašaukimas, Aukščiausiojo nuoroda, tai ilgesys, galimas dalykas, susijęs ir su stipriai meilei linkusia moters širdimi. Apie tai visada pagalvoji, kai Ušnėnuose lankaisi P. Višinskio muziejuje ir kai išžiūri į nepaprastai gražias Žemaitės rankas.

Juozas Aputis (1998)

* * *

1897 m., kūrybos pačioje atosklaidoje, padaryta – tikriausiai P. Višinskio – gražiausia Žemaitės nuotrauka. (Pagal ją ir P. Aleksandravičius modeliavo Žemaitės skulptūrą.) Sodietės rūbais, ilgu languotu sijonu, su apačioje „mereškuota“ prijuoste, apsirišusi tamsia skarele. Žemaitė sėdi, pasirėmusi ant aukštos kėdės atkaltės, gražiai sunėrusi rankas. Susikaupusi, lyg į ką užsižiūrėjusi Žemaitė sodietė – ir kartu kažkas kita. Tas „kita“ ne tik veide – gal dar labiau rankose. Grakštus, lengvas jų sunėrimas, dailus riešo įlinkis (nors įpusėta šešta dešimtis), ilgi, ploni pirštai, lyg dvasinės energijos laidininkai. Dešinė ranka yra pasiruošusi rašyti, paimti pieštuką, perbraukti delnu, tarsi drobę išlyginti popieriaus lapą. Glostantis, motiniškas judesys. Žemaitė sėdi priešais aparatą, bet sėdi taip, kaip jai yra įprasta, – lyg atsitraukusi, atsiskyrusi nuo kitų, išžiūrinti. Sunertos rankos akimirksniui yra laisvos – nemezga, nesiuva, nekelia, neravi, nelaisto, neskuta, neneša. Rankomis tarsi teka mintys, vaizdai, paveikslai.

1897 m. pavasarį Julija parašė Povilui Višinskiui: „Darbuosiuos ir darbuosiuos, kiek tik beišgalėsiu, tik mano nelaimė, kad neturiu liuoso pakajaus.“

Sunertos rankos turi atstoti „liuosą pakajų“ – savo kambarį.

Tais pat – 1897 metais – parašyti „Sutkai“: „Lajmė nutekieima pavejkslas penktas...“

* * *

Žemaitė tik dešimčia metų jaunesnė už Antaną Baranauską. Varnių kryžkelėje, Žemaitijoje, įžvelgiami skirtingi kūrybos likimai, tipai, asmenybės. Gyvos kūrybos pradžios – versmės. Iš A. Baranausko – į Maironį. Iš M. Valančiaus – į Žemaitę. Kai Valančius tapo Žemaičių vyskupu, Julija ėjo penktus metus. Barstė jam po kojom žolynus, kai vyskupas lankėsi Šateikiuose, Julijos krikšto bažnyčioje. Būsimoji lietuvių literatūros klasikė, dar mažutė, žvitriakė Julija, berianti žiedus po Motiejaus Valančiaus kojomis. Kai apsigyveno netoli Varnių – Palūkstyje, – Valančius jau buvo

ištremtas į Kauną. Kai Valančius mirė, Julija tebuvo Žymantienė, ūkininkė, žmona, motina, suvargusi, kasdieniuose darbuose paskendusi sodietė. Bet juos abu jau buvo surišęs žodis, literatūra. Valančiaus žemaičių tipai pasieks Žemaitę, šmėkštels jos raštuose panašiu pertaru, išvaizda, stačia – žemaitiška laikysena.

Tikrasis Lietuvos ūkininkų kalendorius ant meto 1895 išspausdino pirmąjį Žemaitės kūrinį – „Piršlybas“, pervardintas „Rudens vakaru“. Literatūroje pasirodė naujas vardas – Žemaitė.

Devynioliktas amžius, eidamas į pabaigą, iškėlė du svarbius vardus, išryškino takoskyras: aukštąjį stilių, retoriką, lyriką ir orientaciją į žemę, kasdienybę, prozą. Į Maironį sutelkė jausmą, dvasią, įsipareigojimą, tikėjimą. Į Žemaitę – rupią patirtį, gyvenimo išmintį, laisvamanybę. Abu gana toli jėjo į dvidešimtą amžių, bet esmingi liko devynioliktame: Maironis – *Aušros* ir aušrininkų augintinis, Žemaitė – įkvėpta *Varpo* ir varpininkų.

Kas yra ir kas lieka Žemaitė, žvelgiant į ją iš šios dienos? Matant tik jos paviršių – tai, kas jau praėjo kartu su XIX a. patriarchalinio Lietuvos kaimo sankloda. Klasika arba praeitis. Praeitis arba klasika, kurion grįžta tik tyrinėtojai, dabarčiai nesubręstantys praeities vaikai. Klasika arba prievarta. Prievarta mokyklai, lietuvių filologijos studijoms. Kuo daugiau klasikos, tuo daugiau prievartos. Jei kultūros neapnaikina kataklizmai (karai, gaisrai, marai), ji pradeda bodėtis pati savęs. Postmodernizmas turi kultūros nuobodžio žymę. Bet kad galėtų išgyventi nuobodį ir nuopuolį, kultūra turi būti, turi turėti klasiką, svarbiausią nuobodžio versmę.

Ir lietuvių literatūra ją turi. Turi klasiką. Arba – turi gyvybingą pirminę literatūrą, prasidedančią iš žmogaus patirties, o ne išgalvotą, sugalvotą, imituotą. Žemaitė pirmiausia ir yra tai, kas prasideda žmoguje iš pradžių pradžios, menkai tesuvokiant, kas ta literatūra yra, nekvaršinant galvos dėl modernumo, kryptių, metodų, stiliaus. Jei kūryba gali prasidėti iš paties žmogaus – savaime, kaip meilė ir įsipareigojimas, – vadinasi, ji yra vienas iš žmogaus reikalų šioje žemėje. Literatūros reikšmė nėra išgalvota jos tyrinėtojų.

Kaip rašytoja, Žemaitė yra autodidaktė, bet ne beraštė, ne bemokslė. Ne vienintelė lietuvių literatūroje – arčiausiai jos paskutinioji Lietuvoje – Ieva Simonaitytė. Žemaitė, be abejonės, tikėjo, kad rašo taip, kaip yra ar buvo. Simonaitytė – atvirščiai: jei taip parašiau, tai taip ir bus buvę. Kūrybos autodidaktai yra gyvenimo įkaltai. Prisiminkime, kaip Žemaitė rašo autobiografiją. Daugiau kaip šimtas puslapių ji rašo savo gyvenimą, vienintelį žanrą, kurio taisyklės ir išimtys žinomos ir aiškios. Gyvenimo gramatiką, kurią gerai mokėjo. Pradeda nuo tėvo. Motiną pamini paskui. „Mano tėvas, Antanas Beniuševyčia, bajoras. Motyna, Julijona Sciepuraitė, taipgi bajoraitė, kaip visuomet, sakėsi iš aukštos giminės esanti kilusi.“ Platūs giminių, įvykių aprašymai, portretai, dialogai, natūrali, žmogiška psichologija, pasiekiami ir vaikui; Onikės, našlaitės, gavusios močeką raganą, taip gaila, kad baugu būti pačiai laimingai. „Už tai aš Onikę paguosdama, skubinau savo vargus pasakojau: kaip išėjusi iš darželio, užmiršau vartelius užkabinti, paršeliai sulindę į jurginus, rūtas iškniso; man Emilka taip skaudžiai sudavė į kuprą, net verkti pradėjau...“ Ir kartu veriasi tai, kas sudaro pirminės literatūros vertę: konkretika (darželis su varteliais, jame jurginai, rūtos, palaidi paršeliai), netikėti gilesnių prasmių mazgai: kiaulės, knisančios rūtos... Žemaitė rašė iš natūros, čia pat versdama ją kultūra. Kas yra šis ypatingas žmogaus judesys – natūros vertimas kultūra? Pirmiausia – išskirti, pamatyti kaip atskirą, įsižiūrėti, koku nors būdu įprasminti kaip atskirą ar bent atskirai bendrą.

Žemaitė yra žiūrinti ir matanti. Įdėmiausiai žvelgianti ir nepaprastai ryškiai matanti. Autobiografija, rašyta 1921 metais, paskutiniaisiais gyvenimo metais, užsibaigia reakcija į P. Višinskio parvežtą *Aušrą*: „Žemaitiška!? – nustebus sušukau. Vartau ir skaitau, ir savo akimis nenoriu tikėti... rankos man dreba...“ Tikėti akimis, o kai jomis nebenori tikėti, – regi stebuklą. XIX a. antrojoje pusėje lietuvių literatūra yra išgyvenusi daug stebuklų. Žemaitė – vienas iš jų. (D. Saukos monografijos pavadinimas *Žemaitės stebuklas* nepaprastai tikslus.) Formaliai žiūrint, autobiografija tikriausiai liko nebaigta. O kartu stebuklingai užbaigta – pasibaigė Julijos Žymantienės gyvenimas, pasirodė Žemaitė: „Pagrobus jam iš nagų, žiūriu: net man akys pabalo – „Aušros“ knygelė, visų metų surišta.“ Tai Žemaitė – labai akyla. Ir ausyla. Žemaitės esminė autobiografija – raštuose ir laiškuose. Jei nebūtų XIX a. pabaigos–XX a. pradžios laiškų (Višinskio, Šatrijos Raganos, Bitės, Dobilo, Žemaitės), kas užpildytų nuolatinio

gyvenimo prasidėjimo ir išgyvenimo ilgesį. Kas patvirtintų, jog buvo Povilo Višinskio Akademija, gyvasis lituanistikos universitetas – iki pačių žemaičių pakraščių. 1896 m. P. Višinskio laiške Žemaitėi iš Sevastopolio: „pasiimu Baranausko eiles „Anykščių šilėlį“ (skaitei kitą sykį) ir mokaus ant pomėties: ir kiek puikybių atradau, ir kaip pritraukė jos, kokios galingos, stiprios, tarsi milžino kalba...“ Žemaičiai ugdė, kėlė Lietuvai Baranauską, o Baranausko *Anykščių šilėlis* kėlė žemaičius. Ir Žemaitės *Anykščių šilėlis* skaityta. Gal ir be gilesnės atidos, nes, kaip sakė Višinskiui, „kožna knyga, eilėmis rašyta, be galo man maišo“. Bet skaitė ir Goetę (Gėtę) ir Shakespear'ą (Šekspyra), su kuriuo gražiai kalbėtasi ant ežios apie meilę, varnoms krankiant. Štai pro langą žiūrinti Žemaitė: „pro mano langą, kaip tik už daržo, žalia ir žalia, rugių laukas žaliuoja lig pat Paožkių, o patys didieji rugiai Višinskio rėžy, kur Povilas ravą iškasė, toliau už lauko visi medeliai žaliuoja, veja taipogi pasigavo, arkliai ir banda jau pasižyvią lauke; pakluonėj po pūdymą žąsys būriais vadžiojas mažus žąselius. Varnos lakstydamos krankia džiaugias geru kąsniu, ten tankiai ant ežės atsisedusi Žymantienė šnekasi su Šekspyru.“ Ežė čia ne lysvė. Kita reikšmė – pagal: „Mūsų sodos taipogi vaikštinėjo ne vienas ežiomis pagal rėžius“ („Jono viršus ant Tamošiaus“). Beveik prieš šimtmetį rašytas Žemaitės laiškas šiandien gali būti perskaitytas kaip iškalbus kultūros tekstas: pavasariui švintant, Žemaitijos gilumoj prie lango su pieštuku rankoje sėdi nebejauna moteris, žiūri neatsižiūrėdama, neatsistebėdama – žalia ir žalia, rugių laukas žaliuoja, medeliai žaliuoja, gyvybė keliasi ir kyla, arkliai, galvijų banda, žąsys ir maži žąseliai, atkutusios varnos. Akys siekiasi toliau – ežės, žaliuojančio rėželio, pakilumėlio: ten Žymantienė tankiai šnekasi su Šekspyru. Europos literatūros viršukalnė priartėja, prisilenkia prie žemaičių žemės žalumo: Žemaitė ne šiaip sau skaito, o šnekasi, šnekasi dviese, turi viens kitam ką pasakyti. „Šekspyras turėjo mokėti mylėti, kad taip puikiai galėjo meilę aprašyti, labiau tą troškimą ir reikalą meilės; juo tankiau skaitau, juo kas kartais gražiau atrandu.“ Ir staiga Žemaitės sakinytis ima vertis ir kartu gilėti, siekdamasis „Giesmių giesmės“, Bretkūno, Sirvydo: „Nė vienas jaunas nėra ponu širdies savo, bet priešingai – širdis vadžioja žmogų...“ Atriedėjusi iki šių žodžių, dūžta determinizmo banga, įsupanti žmogų į sąlygas, ir pasigirsta Žemaitės atodūsis: ak, ne taip gyvena žmonės, ne taip, klysta, neklausydami širdies balso, klysta vydami turto žaltvykslę, neapkęsdami, skųsdami... Žmonėse nyksta kosminės tvarkos, kosminės harmonijos jausmas. Ji naikina kasdienybės chaosas, interesai, norai. Nyksta aukštasis gyvenimo matmuo, liudijamas ir gamtos.

Žemaitė sukūrė puikių gamtos vaizdų. Bet jie nėra tik gamtos aprašymai. Jie yra didžiosios kosminės tvarkos liudijimai. Saulė – viso ko tvarkytoja, saulelė, patekanti ir nusileidžianti, tvarkingai riedanti iš vieno dangaus pakraščio į kitą. Mėnuo – žemdirbio kalendorius. Pavasario – Jurginių laiko – misterija: „Vieversiai visose pusėse už vienas kito vyturiavo, taip pat ir po mišką paukšteliai jau sukilę įvairiais balsais giedojo. Tą visą gryną, žydrą dangų apsiautęs rymojo. Viename pakraštyje švintanti, patekėjusi saulelė, antrame – nusileidęs, apskritas, nublyškęs mėnuo, abudu, vienas prieš kitą sustoję, į pasipuošusią žemę stebėjosi.“ „Šv. Jurgio aukos“ – pradžia. Ypatingas laikas – gamtos, gyvybės prisikėlimo. Begalinė rimtis, harmonija, dalyvaujant patekėjusiai saulelei, nusileidusiam mėnesiui, pasipuošusiai žemei. Žmogus dar mato, girdi didžiąją gamtos kalbą, bet jos nebesupranta, nebedalyvauja jos misterijoje. Aukos šventam Jurgiui – pragmatiški arba inertiški veiksmai, be šventumo intencijų. Šventumo matmuo palieka žmogaus pasaulį ir jis darosi vis atgrasesnis, vis mažiau jame pavasario ir vis daugiau rudens.

Chaotiškas, netvarkingas gyvenimas tekėte tekėjo į Žemaitę – nedoros vestuvės, apleisti, skriaudžiami vaikai, berniai, žudynės. Mylinčia moters ir motinos širdimi ji globė, glaudė, ką galėjo. Ir pati glaudėsi. Sukūrė galimos gyvenimo ir gamtos harmonijos modelį – idealą – Sutkus („Sutkai“). Ne idealizavo, o būtent: kūrė kaip idealą. Juokėsi iš aplaidumo, menkumo, iliuzijų, ydų ir kitus ragino juoktis. Jautė, žinojo gydančią juoko galią. Juoką skleidžia ir juoką pakelia tik sveikos, stiprios prigimties. Lengviau juoktis iš kitų. Sunkiau iš savęs. Būtent čia netikėtai pasimato Žemaitės asmenybės unikalumas. Ji buvo stipri, vitališka. Senatvėje Žemaitę ištiko didelė meilė. Mylėjo neišmylėta širdim, neišeikvota dvasios energija. Bet kartu žvelgė į save iš šalies, pasijuokdama, viską suprasdama, blaiviai įvertindama: „kosulys, senatvė, ir viskas“; „O juoką reikia gaudyti ir laikytis jo, skausmas ir neprašomas ateina“. Galbūt tai prigimtinė žemaitiška laikysena, toliau nuo aukštaičių

širdies graudumo. Vaižgantas, aukštaitis, Žemaitės žemaitiškumą itin juto: anot jo, Žemaitė „iš pat mažens buvo paveldėjusi visą etnologinį žemaičių turtą – jų tautinį būdą, jų kalbos dvasią ir visą jų žodyną“.

Didžiausia nuostaba – Žemaitės kalba. Žemaitė yra kalba – kalbėjimas, jaunas, gaivalingas, laisvas. Žemaitė kalba kaip alsuoja. Įkvėpdama ir iškvėpdama žodį. Ir kosminės tvarkos pajautą.

Žemė yra didžiausia žmogaus mokytoja. Didis lūžis turėjo ištikti žmogaus sąmonę, kai jis suprato grūdą dygstant. Kai pajuto viso vienybę, žemės ir kosmoso ryšį, saulės ar mėnulio fazių poveikį dygimui, augimui. Kosmologija – mokslas apie visatos kaip visumos dėsnius – senovės Graikijos filosofijoje sutapo su gamtos mokslu. Žemę dirbantys sukaupe gamtos pažinimą kaip patyrimą, pajuto žemės ir kosmoso sąveiką. Žemės darbas žmonijos istorijoje buvo gyvenimo ir kartu dvasinės patirties kaupimo būdas. Žemdirbystė davė impulsų ir kultūrai: žemės kultūrinimas, geresnis įdirbimas yra kultivacija, kultivavimas, skatinęs mąstyti ir apie apskritai gyvenimo gerinimą.

Lietuvių tautos senosios pasaulėjautos dominantės yra žemdirbiškos. Bet jų negalima susiaurinti. Žemės ryšys su dangum liudija kosminę tvarką, jos jutimą ir pažinimą. Žemaitė, gimusi, augusi, gyvenusi konservatyviausiame Lietuvos krašte – Žemaitijoje, buvo perėjusi žemdirbės patirtį, turėjo savitą kosminės tvarkos nuojautą.

P. Višinskio paprašyta, Žemaitė yra parašiusi keletą etnografinių rašinių: „Mūsų troba“, „Mūsų klėtis“, „Vienkiemis“, „Soda“, „Dvaras“, „Sodnas“, „Bažnytikiemis“, „Miestelis“, „Kapai“, „Giria juodoji“, „Baltmiškis“... Yra taip pat aprašiusi šventes ir jų papročius: Kūčias, Kalėdas, Užgavėnes, Gavėnią, Velykas... Ir visur ji įžvelgė tvarką, darną, kosmosą. Netvarkos elementai kartais taip pat priklauso tvarkai – kaip vaikų keliamos audros apie pečių, laukiant kūmų su „abarankomis“ („Krikštynos“). „Velykų“ aprašo pradžia: „Juo arčiau Velykos, tuo, rodos, linksmesnės ir dienos. Griaustinis jau perėjo ir šiltas lietutis užlijo, atgaivino žolelę želti, sujudino medelius sprogti, nušvito laukai, pakvipo miškai. Žemė džiaugiasi, dangus tarytum juokiasi.“ Vyksmo visuotinumai, kosminis sąryšingumas: perėjo griaustinis, nulijo lietus, atgaivino, sujudino, nušvito, pakvipo. Žemės ir dangaus džiaugsmas. Troba, klėtis, sodas, darželis – visur savi dėsniai. Troba – taip, kaip ji atrodė XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje: „Mūsų troba šviesi, nes yra trys langai: du šalinėje sienoje, o trečias galinėje. Tarp tų langų stovi stalas ir užstalėje abiejuose pasieniuose suolai. Prie durų pas langą spinta. Gale trobos visa eilė šventųjų paveikslų: Aniuolo Sargo, šv. Motinos Švenčiausios ar trys... Ant galinio lango stovi kryžius, rūtomis apkaišytas. Priešais langus kertėje stovi lova su marga užlaida; balta paklotė su makrais, raudona apklote ir pagalvės, apvilktos baltais užvalkalais su raudonmargiais žičkiniais galais į aslą.“ Trobos kosmas – langai šviesai, šventumo ženklai (paveikslai, kryžius). Krikščionybės visuotinumai ir etninis savitumas, sukauptas į atskirą lovą „kosmą“: marga užlaida, balta paklotė su makrais, raudona apklote, pagalvės, sudėtos būtent taip – „žičkiniais galais į aslą“. Tvarka tampa reikšminga, kai atpažįstama būtent kaip tvarka. Troba gali būti suprantama ir kaip *kosminio* (gyvybės, pasaulio) *medžio* analogas. Troba atkartoja pasaulio sandaros pagrindinius elementus.

Žemdirbių kultūros, prigimtinės jos darnos jutimas perėjo ir į grožinę Žemaitės kūrybą. Stipriausia dvasinė energija persmelkia Žemaitės gamtą, žemės darbus dirbančius ir pagal kosminės tvarkos dėsnius gyvenančius žmones. Nuostaba reginti, kaip iš etnografinio aprašo išnyra metafora, jau kūrybos gėlė. Štai laikas iš Gavėnios Velykų linkui – ankstyvas pavasaris; „Gyvulėliai, pabraide po pelkes, palaižę ką tik dygstančią veją, pavargę sustojo ar sugulė ant sausos kalvikes, *vėją tik geria*“ (pabr. cit. – V. D.). Reto gražumo ir tikslumo vaizdas, kupinas šalto pavasario vėjo, alkanų gyvulių alsos.

Kosminė tvarka reikalauja gimti laukiamam, mirti laiku ir sava mirtim. Džiaugsmingos, nors kartais ir groteskiškos, yra Žemaitės aprašytos krikštynos, ramios pavargusių senųjų mirtys. Skaudūs atodūsių palydi belaikes, jaunas mirtis, ypač karo aukas.

Netvarka kyla iš žmonių nesusiklausymo, gobšumo, godumo. Dukters ir marčios susikibimą dėl paskutiniųjų mirusios daiktų, negražią jų netvarką („Budynė“) atsveria vaikaitė Onikė, širdingiausiai senolės gailinti („Onikė vis verkė užsigulusi ant senolaitės“). Ir kalba – staiga išilginanti akcentinį žodį. Kosminė tvarka reikalauja, kad pabaiga susitiktų su pradžia – Onikė ir senolaitė ir yra šios tvarkos

paliudijimas. Senujų gyvenimas yra itin arti vaikaičių, jų autoritetas – be mažiausios abejonės. „Klauskim senutėlės“, – sako „Sutkų“ Jonelis. Moteriškos senystės vardai – spindinčio šiltumo: *senelė, senutė, senolė, senolėlė, senolaitė, senutėlė*... Senatvė gali būti graži ir šilta, jei gyvenimas klostosi pagal kosminę tvarką; jei pabaiga susitinka su pradžia, jei negalią paremia stipresnio, jaunesnio galia.

Žemaitė juto esminį gyvenimo branduolį – moterį ir vyrą, gyvybės kūrėjus ir saugotojus. Sielojosi, kad taip pažeista pirminė moters ir vyro sandora. Kūrė savo „laimėles“ („laimė nutekėjimo“), beveik nematydama išeities: žmonių išskaičiavimai (pasoga, žemė, pinigai) griaua aukštesnę tvarką – simpatijos, artimumo, meilės. Žmonių išskaičiuota „tvarka“ atrodo karikatūriška. „Marčioje“ vestuvių rytą pasirodo gyvuliai: „Veršiai, avys po kiemą pliauškę, kiaulės prieangyje indus, katilus barškino, vartė; žvigindamos visas pamazgas išlaistė.“ Tos, kuri viską pamato iš karto, reakcija yra ypatinga: „Pamačius tokią tvarką, Katrei šiurpis perėjo per kailį, net plaukai sučiuško“ (itin ryškus šio sakinio žemaitiškumas, žodžiai – *šiurpis, sučiušksti*; frazeologizmas *pereiti per kailį*, intonacinis frazės statusas). Katrė bando įveikti „gyvulių ūkį“, atstatyti žmogaus tvarką. Bet nepajėgia. Tvarka nesilaiko pati iš savęs, vienas žmogus negali jos nei atstatyti, nei išsaugoti, tvarka reikalauja sutelktinių pastangų.

Šeima yra kosmas. Žemiškojo gyvenimo struktūrų pamatas. Žmonės turi dėti daug pastangų grumdami su destraktyviomis jėgomis, didinančiomis chaosą. Žemaitė sukūrė kosminės tvarkos žmogiškąjį atitikmenį – apsakymą „Sutkai“. Meilė duoda tai tvarkai pradžią, bet toliau ji kuriama didelėmis pastangomis, susiklausymu, vienas kito palaikymu. Gyvenimo teisingumą žmogus pajunta iš ramybės, iš ypatingos globiančios malonės.

Žemaitės žmogus nuo žemės akis kelia į saulę, nuo saulės grįžta į žemę. Jis tarsi nuolat tikrinasi, ar aukštoji tvarka nesuardyta, ar rieda saulelė dangumi, ar į jos balsą atsiliepia žemė: augindama, nokindama, duodama ir pasiimdama. Ramu, kai „saulėlė visuomet vienoje pusėje teka, antroje leidžiasi; kasdien vienodai rieta per dangų iš rytmečių į vakarus“. Ramu, kad visa yra, kaip turi būti, tarsi nustatyta nežinomo kosminio tvarkytojo. Prašvinta pavasaris, ir žmogus pasineria žemės darbų rūpesčiuose. Beveik prieš šimtą metų P. Višinskiui rašytame laiške pačioje gegužės pradžioje: „Per šias dienas čyst jau atšilo. Miškai virsta jau suvisu į žalumą. Sodnai skleidžia žiedus, o sodiškiei sėjam avižas, bulbes, batvinius, cibules, plušant brūzdžiam iš padūkimo, bijom, kad žemė nesudžiūtų, nes jau dabar apdiržo kaip pikis, pirma buvo dideliai šlapia, o pradėjo staiga džiovinti.“ Gamta nužalina miškus, pražydydina sodus. O žmonės, sodiškiei, pluša brūzdžia iš padūkimo – gamta diktuoja savo tvarką, reikia skubėti, kad žemė nesudžiūtų. Tai labai svarbu, tai aprašytina laiške, kuris siunčiamas į Krymą. Žemaitės sakinyje išlieka donelaitiškasis „Pavasario linksmybių“ skubrumas: „Eik, žiopy! eik sėt kiekvieną sėjamą daiktą. / Sėk miežius, pupas, grikius su didele sauja / Ir avižų n' užmiršk, kad sėdams išberi grūdus...“ Sėdamas „kiekvieną sėjamą daiktą“, žmogus išgyvena ypatingą žemės misteriją. Jis pasilenkia prie pačių gamtos įsčių, tampa gyvybės stebuklo dalyviu. Atsitiesdamas nuo žemės, jis kelia galvą į dangų.

Žemaitę kūrybai pirmiausia pašaukė nepaprastai stiprus gamtos jausmas: įsižiūrėjimas, įsiklausymas. Jai malonu ir lengva rašyti iš gamtos – matant, jaučiant, įsigalvojant į kosminę rimtį ir tvarką. Štai pasaulis „tarp dviejų aušrų“, V. Mykolaičio-Putino vaizdiniu pasiremiant: „Vakarinė žara temo, temo – niekaip nesutemo. Dangus žvaigždelėmis jau apsiopylė, drėgna žemė rasa apsigrindė, o žara vis dar tebėra: siaurėjo ir tamsėjo iš vakarų, bet tęsėsi kaip kokia juosta dangaus pakraščiu per visą šiaurę ir rytmečius. Ten plėtėsi, kilo, balo ir šviesėjo; čia, rytų pusėje, ta pati pavirto jau į aušrinę žarą, kur mėnesio pjautuvėlis spyksojo. Saulėlė tebemiegojo, giliai įsimerkusi baltojoje žaroje“ („Sutkai“). Gamtos misterija, trumposios birželio naktys, kai vakaro žara pereina į ryto žarą. Ji vyksta savaime, ir šis vyksmas žadina žmogaus dvasią, stiprina jausmus. Ši žemė ne tik sėklai bręsti, bet ir žmogaus širdžiai žydėti, kad ji galėtų pajusti gyvenimo malonę – mylėdama, palydėdama išeinantį ir pasitikdama ateinantį. Malonės gaubiamas pasaulis Žemaitėi yra *baltasis*: „kada pirmą sykį šiame baltajame pasauly suvirkęs Sutkų Jonelis pradžiugino tėvus ir senučius.“ Taip, pasaulis „tarp dviejų aušrų“, laikas apie Šv. Joną, užtat ir gimęs sūnaitėlis – Jonelis. Gamtos harmoninga galia, ypatinga pusiausvyra duoda vaikui gerumą, jautrumą. Žemaitė yra didi, kai neaiškina, nemotyvuoja, nesuriša, –

slaptos kosminės tvarkos visa savaime sujungta ir surišta.

Gyvenimo siužetų formavimas („Rudens vakaras“)

Pirmasis Žemaitės apsakymas „Piršlybos“ parašytas 1894 metų žiemą – po Užgavėnių. Pasibaigus rudenio ir žiemos pradžios darbams, Julija pasijuto turinti laisvo laiko. Tarpą, į kurį galima įsiterpti. Įsiterpti, užpildant vaizduote, fantazija, prasimanymu, kaip šimtus metų tamsųjį, šaltąjį laiką žmonės įvairino pasakom, pasakojimais, pramanytais ir gyvenimiškais siužetais. Gyvenimas yra siužetiškas: žmonės eina, praeina, susitinka, išsiskiria, gimsta ir miršta. Tarp dviejų kiekvieno žmogaus datų telpa jo gyvenimas, kuriame susipynusios įvairiausios siužetinės linijos.

Realistinė, tikrovės literatūra pagrindines siužetines linijas „išsiima“ iš gyvenimo, tarsi išsipjauna pagal natūralias erdvės ir laiko linijas.

Pirmasis Žemaitės siužetas – piršlybų. Piršlybų projektų, galimybių, kurių svarstyme dalyvauja nemaža vienaip ar kitaip suinteresuotųjų, kurie būtent svarstymo interesais, argumentais ir motyvais dalyvauja siužeto kūryboje. Žmonių suėjimas į šeimą, gyvenimo būsimoms kartoms pradėjimas yra siužeto užuomazga. Piršlybos – tarsi būsimos teksto pretekstas. Žemaitė tai gerai jaučia, žino iš patirties. Uždarame XIX a. pabaigos žemaičių kaime didžiausia naujiena ir buvo vestuvės. Jos apkalbamos daug labiau negu krikštynos ar laidotuvės, žmonės reiškia savo pažiūras, vertina, apsisprendžia. Piršlybos yra galimybių išbandymas. Apsakymo laikas Žemaitėi yra tarsi savaime duotas: ruduo, rudens vakaras. Laikas, iš laukų sutekėjęs į trobą. Į ūkininko trobą, ne kumečio, ne vargetos. Ūkininko troboje daugiau ir įvairesnių žmonių (pačių vaikai, samdiniai), laisvesnis gyvenimas, sotesnė duona, kurios nedraudžiama atsiriški.

Pradėdama rašyti Žemaitė pirmiausia įsiveda laiką ir į jį įveda būsimą problematiką. Parašo įžangą: „Rudens laiku – nuo Visų Šventų lig Advento – pačios strugosios dienos, ilgi vakarai, ilgos gaidykstės. Tankiai dieną lietus arba šlapdrabos, o kad ir sausa, pašalusi, vienok – labai prailgtų, kad per tą laiką nebūtų darbo su piršlybomis. Javai, bulbės ir daržai – viskas nuvalyta, tankiai jau kūlė iškulta ir mynė išminta. Moteriškos ir vyrai tankiai kartu troboje pasilieka; tada bešnekučiuodami ir pradeda jaunuosius į poras skirstyti.“¹

Rudens laikas – nuo Visų Šventų lig Advento. Laisviausias ir lėčiausias kaimiečio laikas: ilgai temsta, negreit švinta. Sumažėjusi erdvė, tarsi susitraukusi, apribota troba, būstu. Moterys ir vyrai dabar ilgiau būna kartu, daugiau kalbasi. Į apkalbas įtraukia gimines, kaimynus. Smerkia, giria, pritaria, atmeta, vertina. Skirsto į poras. Taip formuojami ir reflektuojami gyvenimo siužetai. Žemaitėi tai gerai žinoma. Ji rašo iš natūros, nedaro eskizų. Jie yra ir lieka patirtyje.

Trys mergikės – viena samdyta, dvi dukterys. Vaikiukai du – vienas samdytas, kitas sūnus. Dar piemenukas. Šeimininkė ir šeimininkas. Žmonės pristatomi pagal lytį ir pagal socialinę padėtį.

Kalbėti pradeda šeimininkas: „Užmiršau dar pasijuokti, – sako šeimininkas, – kad Gudikų Vėplys užpuolė man šiandien žentą piršti...“ Pirmoji atsiliepia šeimininkė. Kurį laiką dialogas vyksta tarp jų dviejų. Iš dialogo ryškėja vienas labiau išplėtotas siužetas (Vėplio peršamasis turi mylimą, o tėvai spiria ieškotis turtingos), kito nuotrūpa (paminima Marijona, kuri yra „su yda“). Aiškėja, kad šeimininkas labiau yra „mados“ pusėje (pinigų, pasogos), o šeimininkė labiau pasitiki meile („Ko neleido Teklikės už Gėrybuko, kad juodu mylėjos?“).

Žemaitė leidžia moterims turėti ir išsakyti savo nuomonę. Netgi samdinė Morta yra savarankiška, neužguita, griežtai sako: „kaip mane gyvą matai, neičiau nei už Levuko, nei už Rimšiuko, kad kas ir verstų eiti!..“ O juk kalbama apie ūkininkaičius... Onikė, vyresnoji duktė, padrąsinta motinos, papasakoja, kokia nelaiminga yra Teklikė, išleista už turtingo, nemylimo, geriančio. Tėvui toks jo moterų liberalizmas atrodo pavojingas – juk Onikė, motinos palaikoma, gali ir išeiti už kokio mylimo plikio. „Bet, Onike, liaukis!“ – perspėja.

Siužetas įgauna naują posūkį – kalboje pasirodo knygas skaitantis ir kitiems jas dalinantis

¹ Žemaitė. Raštai. T. 1. – V.: 1995. – P. 19.

Kazimieras. Į kaimo, į trobos gyvenimą terpiasi naujos reikšmės – knygos, rašto. Dėl tų naujų reikšmių žmonėms reikia apsispręsti. Ką jos duoda, ką teikia? „Ir tuos popierius sudeginsiu... galit dar žandarus užtraukti!“ – rūščiai perspėja šeimininkas. (Panašiai ir Laurynas Žymantas sakė savo skaitančiai ir rašančiai žmonai...) Tuo tarpu moterys be išlygų yra Kazimiero pusėje; dar daugiau – jos yra ir knygos, mokslo pusėje. Onikė prašo tėvo, kad iš jos dalies leistų brolių Stasiuką mokyti... Ir Žemaitė rašo sesers įsipareigojimo broliui (nors pati brolio neturėjo) tekstą, kuris toks svarbus bus M. Pečkauskaitei – Šatrijos Raganai.

Onikė apskritai rodo didelę drąsą. Ji žada atsisakyti tekėti už to, kuris pirmiausia ims tėvų pinigus. Dar daugiau: ji sakosi nebijanti likti netekėjusi. „Nebijau nieko. Kol sveika, užsidirbsiu ir senatvei... Bene vyras tiktai vienas gali man duoną uždirbti?..“ Bet šioje vietoje Žemaitė, jausdama pavojingą vietą, siužetą stabdo: „Taip besišnekant, jau gerai pritemo. Uždegė žiburį.“ Visi sėdasi prie įprastų darbų, atskirų moterims ir vyrams: „Moteriškos susėdo verpti. Vaikiukai pasiėmė pančius vyti.“ Ramų vakarojimą nutraukia Leonas Pagirys, kuris įeina į trobą nei „padėk Dieve“ nepasakęs, nei kepurės nenusiėmęs. Pagirys pradeda Žemaitėi svarbų siužetą apie vyrus – svieto perėjūnus, girtuoklius. Jie niekina iš savo darbo gyvenančius. Pagirys bando kalbėti ir rusiškai, iš ko kyla nesusipratimai ir juokas. Vedybos tokiems vyrams yra bandymas taisyti pašlijusius reikalus, pasinaudoti kraičiu, pasoga. Iš užuominų aišku, kad Pagirys taiko į Onikę. Tėvas mato Pagirio žemę: „Išmintinga merga gali už jo eiti.“ Onikė tik atsidūsta.

Vakarienei valgo bulbių košę su saldžiu pienu. Vakarienė yra siužeto dalis ir kartu pertrauka. Nuo jos siužetas tarsi pasukamas atgal – į šeimininkų praeitį. Šeimininkas pasakoja apie save; kad buvęs vienatūris, tėvas anksti miręs. Prisimena, kad jo motina buvusi labai savarankiška, sprendžianti, priiimanti atsakomybę. „Buvo pati šeimininkė ir šeimininkas: mažiausią daiktą žinojo, rikiavo.“ Žemaitė taip įprasmina našlę, jos išskirtinę padėtį. Nuo LDK laikų, nuo pirmųjų teisinių dokumentų, našlė žinoma kaip savarankiškiausia moteris. Tokia savarankiška, tvirta moteris, kokia parodoma šeimininko motina, gali tinkamai išauginti ir sūnų. Prieš mirtį ji pataria sūnui vesti samdinę: „neieškok pinigų – turi savo...“ Tavadorė, samdinė, nesipuola; atvirksčiai, elgiasi oriai, atsisakinėja, kol pagaliau sutinka. Gyvenimas susiklostė gerai – keldamos nuo stalo šeimininkas pabučiuoja žmonai į abi rankas. Sodiečių gyvenimui tai nėra įprasta.

Dar vienas siužeto posūkis – įeina kaimynas Mažutis. Jis papasakoja apie savo sūnų, vedantį Leono Pagirio seserį. Susitarę vienu du, tėvams džiaugiantis, sutinkant. Žemaitė gražiai žaidžia piršlybų–vestuvių siužeto galimybėmis, vis labiau tvirtina dviejų žmonių sutarties, išankstinio palankumo vieno kitam galimybę.

Mažutis, nors ir siųstas piršliu, pats pasako Onikei, kad iš tokių piršlybų, kur iš karto klausama apie pasogą, gero būti negali. Mažučio pasakojimas apie senį Vanagą, ką tik palaidojusį pačią ir norintį vesti jauną, yra atskiro Žemaitės siužeto („Velnio vestuvės, velnio ir laidotuvės“) apmatas. Mažutis pagiria ir Kazimierą. Ir šeimininkė tuoj pritaria: „Kad doras, tai doras vaikas, tas Kazimieras.“ Palengva, meistriškai gilinama knygos-rašto tema, renkami balsai jos naudai. Nuo seno ligi vaiko, ligi mažosios Petrikės: „Pamatysi, tetulėli, jei aš neišmoksiu rašyti litarėles ant balto juodas... gražias, gražias!..“ Iš čia tiesiasi gija į vieną išmintingiausių Žemaitės apsakymų – „Kaip Jonelis rades pažino“. Žemaitės rašto pradžia yra ir savo žmonių kvietimas į raštą, į knygą. Žemaitė jaučia ir liudija, kad moterys, mergaitės į rašto-knygos balsą atsiliepia greičiau, nuoširdžiau. Petrikė, dar tik devintų metų, Žemaitės rodoma kaip itin guvaus proto mergaitė, reaguojanti į suaugusiųjų žodžius, sekanti mintis, dalyvaujanti pokalbyje. Visų mylima (tik motinos sudraudžiama-auklėjama), Petrikė turi galimybių išaugti savarankiška, raštinga, supratinga, pati apsisprendžianti ir savo atsakomybe veikianti, lyg senolės (tėvo motinos) atžala. Ir jai sako piršliauti atėjęs kaimynas: „aš jums nebepiršiu, skirkitės, kokius sau norite, saugokitė tik girtuoklių!..“ Į patriarchalinį kaimą skverbiasi naujos idėjos, palaikomos išmintingųjų (toks apsakyme yra kaimynas Mažutis). Pasaulio supratimą keičia ir slapta leidžiama bei platinama lietuviška spauda. Kinta ir moters padėtis, ji darosi savarankiškesnė, atviriau reiškia savo nuomonę. Moters galimybes Žemaitė sieja su jų pačių aktyvėjimu, sąmonėjimu: ieškoti alternatyvų prievartinei, sandėriu paremtai santuokai, skaityti, šviestis, mąstyti. „Rudens vakare“ susidaro

savarankiškų, savo galva, savo pasirinkimu gyvenančių moterų grandinė: šeimininko Milašio motina, jo žmona, jo dukterys. Ir samdinei Žemaitė suteikia žodį – neturtas nebūtinai reiškia visišką moters priklausomybę. Ir samdinė gali rinktis, pasirinkimas yra svarbiausias žmogaus išbandymas.

Troboje pirmas balsas yra šeimininkės. „Atlaidus ir supratingas „Rudens vakaro“ Milašienės šypsny, vyro gaspadorišką rūpestį prablaškantis“, – tiksliai apibūdina D. Sauka². Šeimininkė-motina, visus matanti, į kiekvieno mintį atsiliepianti.

Šeimininkas ištaria pirmą, pokalbį pradedančią frazę. Pati atsiliepia, pokalbį palaiko. Dialogas iš pradžių ir tevyksta tarp šeimininko ir šeimininkės. Toliau į motinos kalbą įsiterpia Onikė, duktė. Motina perima kalbą pačiose sudėtingiausiose teksto vietose – užtaria Kazimierą, palaiko mokslo reikalingumą, suabejoja Pagirio vedybomis, paskatina vyrą papasakoti apie praeitį, išsako moralinį vertinimą dėl senio Vanago noro greitai vesti. Kalbėdamasi, nutildama, drausmindama, šeimininkė atlieka, sakytume, siužeto formuotojos vaidmenį. Kartu ji lemia ir veiksmus, vidinius įvykius. Pasako, kad laikas duoti vakarienę. Primena, kad dar negiedota karunka. Pirmoji padeda vakaro darbą – ženklas, kad laikas gulti.

„Rudens vakaru“, pirmuoju savo apsakymu, Žemaitė išžvalgo savo būsimų kūrinių siužetines linijas, užmezga jas. Pristato moteris, nuo jau mirusios senelės, savarankiškos ūkininkės, iki vaikaitės Petrikės, pasirengusios išmukti juodas litarėles ant balto lapo. Onikę galima įsivaizduoti kaip Katrės likimo galimybę. Jei gyvenimas ir taip nelinksmi susiklostytų, ji bandytų jį atitaisyti, sutvarkyti, nenuleistų rankų iki paskutiniosios. Morta galėtų pakartoti šeimininkės likimą.

Detektyvas su moters reikšmėmis – žaismė

Pažįstame tik dalį Žemaitės – „laimelės“, dar vieną kitą apsakymą, rašinį. Žemaitės parašyta gana daug. Rašydama ji žiūrėjo į gyvenimą ir į knygas, kurias buvo skaičiusi, daugiausia į lenkų moterų prozą. Nei problemomis, nei siužetais nebuvo originali. Tik didžiule, spontaniška kalbėjimo energija.

Žemaitė išbandė ir siužetus su detektyvo elementais. Vienas tokių pirmojo kūrybos etapo (iki 1900 metų) apsakymas „Antanas Jankus“. Kūrinio centre viena šeima – Antano Jankaus. Pats pageriantis, bet užtat pati „kaip skripyčia aplaksto gaspadinystę“. Šeimoje – penki sūnūs: „visi viens iš vieno panašūs į motiną“; „kas motiną pažino, vaiką pamatęs, pažino, kad jos sūnus, – taip visi buvo į motiną“. Kodėl tas sūnų panašumas į motiną Žemaitėi yra toks svarbus? Dėl motinos pirmenybės, didesnės svarbos? Galbūt – taip reiškiamas viltis, kad sūnai į motiną panašūs ir gerumu, širdies palankumu kitiems? Vyriausias Antanas pamokytas, bet, dėdei kunigui mirus, turėjęs mokslą pamesti. Žemaitė nesigilina į jaunuolio padėtį, jai svarbu tik, kad jo galva šviesesnė, kad jis laisviau gali pasaulyje veikti, kitus rašto pamokyti. Raštas Žemaitę džiugina – kalbant apie raides, knygą, jos sakinio intonacija intensyvėja, lyg įgaudama naujos jėgos: „Savo broliukus tikrai prašvietė skaityti puikiai, rašyti visi moka kaip tikri pišoriai.“ Antano vardu-pavarde apsakymas ir pavadintas. Į Antaną sueina ir pagrindinės detektyvinės linijos. Jo mylimos mergaitės Marikės šeimai, neturinčiai motinos, gresia varžytynės; jų nebūtų, jei Marikė sutiktų tekėti... Jos teta Barbora gina Marikę – ta pati, kad ir nedrąsaus, moterų solidarumo linija kaip ir „Rudens vakare“: „Kad turi pinigų, tegul nusiperka kumelpalaikę, ne pačią; šimtą sykių verčiau Marikė eis klebono kiaulių ganyti.“ O ir Marikė neslepia savo žiūrėjimo į Jankų namų pusę: „Tetulėle! kam klebono kiaules, verčiau Jankienės žąsis ganysiu.“ Marikė sako: Jankienės, ne Jankaus. Pripažįsta ūkio šeimininkės viršenybę, iš jos nesąmoningai tikisi ir pagalbos. Apsakymas galėtų tilpti į sodiečių buities rėmus. Bet Žemaitė netikėtai juos plečia, pasukdama detektyvinio nuotyčio linkme. Antanas išgirsta pagalbos šauksmą. Jam pasiseka suteikti pagalbą grafui, pelnyti jo malonę. Ir vis dėl prasilavinimo. Nerikėtai malonė ištinka ir Marikės šeimą – pasirodo seniai nebegirdėtas turtingas brolis, duoda daug pinigų skoloms išmokėti.

Įdomus dviejų jaunų brolių – Antano ir Vincento – pokalbis, iš kurio aiškėja, kad abu slepia savo meilę, kad abiem mylimos mergaitės yra labai svarbios. Žemaitėi mylintys yra vienodi: vienodai

² Sauka D. Žemaitė žemaičiams ir lietuviams. – Kn.: *Žemaitė. Raštai* T. 1. – V.: 1995. – P. 10.

pažeidžiami ir vyrai, ir moterys. Vyras gali slėpti, o jauna mergaitė parodyti savo jausmą: „Įpuolė Marikė išraudonavusi, akys švytėjo kaip žarijos, džiaugsmas ir linksmumas atsimušė visoj stovyloj; juokdamos padavė Antanui abi rankas, tas pagrobęs suspaudė savo delnuose...“ Taip Žemaitė aprašo mylinčiųjų prisipažinimą – mergaitė čia rodo iniciatyvą, švytėdama džiaugsmu ištiesia abi rankas – būtent: abi rankas. Abiejų rankų padavimas yra ženklinantis. Išlieka žemaitiškas akcentas: „tas pagrobęs suspaudė savo delnuose...“ Kitas momentas – Antanui ruošiantis išeiti, Marikė įsoka į stakles, pasileidžia plaukus ir ima spėriai austi. Identifikacijos poreikis Žemaitės tiksliai jaučiamas: audėja – vienas XIX a. pabaigos moters vaidmenų. Savo vaidmenyje Marikė darosi drąsesnė ir žaismingesnė. Jos mergaitiškas žaismės atsakymas į Antano klausimą, ką ji siūdins iš čerkaso, kurį audžia: „O sijoną kvalbonuotą ir nažutką pagniaužtą, kvarkliuotą; ot, kad būsiu straini!“

Žemaitė tvirtai laiko siužeto siūlus – audžia, kaip sumanyta. Audžia gėrio pergalės audinį. Geriems turi pasisekti. Gerieji turi atitekti geriesiems. Būsimoji anyta Jankienė laimina savo sūnus ir jų išrinktąsias. Neatsitiktinai jos abi yra be motinų, našlaitės. Jankienė taip apgarbsto savo būsimąją antrą marčią: „Ok, tu mano Barbelyte! tu mano aguonėle, tu mano rūtų šakele! Vincentėl, kas tau tokį protą davė išsiskirti tokią mano mylimą paukštelį, biedną siratėlę?“ Rypavimas, pereinantis į vestuvinę dainą – raudą. Žemaitė savo rašomu tekstu siekiasi tradicinės žemaičių kultūros, yra jos remiama, palaikoma. Iškyla, pasirodo seni paprotiniai žodžiai – Vincento *sandertuvės*. Nusipirk parėdinių, *pasišviesk* (t. y. pasipuošk), – sako Marikė būsimei brolienei įsprausdama pinigą. Moterys viena kitą palaiko – išvien veikia teta Barbora, Jankienė ir jaunosios Marikė su Barbike. Neprieštarauja nė vyrai. Viskas baigiasi vestuvėmis – kaip pasakoje.

Pasaka yra ir šio Žemaitės apsakymo provaizdis: išbandymai, kuriuos patiria žmonės, netikėti laimės-nelaimės posūkiai, visko kreipimas į gera.

Ryški moteriškųjų reikšmių sklaida, nors ir labiau paviršiuje negu giliuosiuose struktūriniuose kloduose. Moteris, tvarkanti ūkį, moteris, atvira širdim priimanti marčias. Mylinčios jaunos mergaitės jausmų laisvėjimas, jų reiškinys. Tikėjimas, kad gyvenimas gali būti sutvarkomas, tik reikia pastangų. Daugiausia tų pastangų turi dėti moterys. Šios savo minties Žemaitė niekada neužmiršo. Gyvenimas jai atrodė esąs kupinas ne tik vargo, bėdų, nelaimių bet ir nuotykių, žaismės, naminių „detektyvų“.

Šiuo požiūriu įdomus vienas iš vėlyvųjų (1918 m.) Žemaitės apsakymas „Jonienė“³. Šio apsakymo pradžia – vienas ryškesnių gero ūkio-gyvenimo aprašymų, kuriuo išreikštas rašytojos-ūkininkės idealas. Ūkininko Kovo ūkis – prie Dubysos. Žemė gera. „Trobesiai ant kalnelio papušyje, aplinkui daržai, apluokai. Troba nauja, langinyčios žalios, langai nušveisti, šviesūs. Priešais – didelė klėtis, nauju stogu apdengta. Po trobos langais rūtų darželis, kur mėtos, lelijos, jurginai, gvazdikai balti, raudoni žiedai – tik klesti, tik kvepia.“ Gyvenimas pilnas gyvybės, atsinaujinimo, šviesos, žydėjimo. Upės linkui sodas: „Patvoriais vyšnių, slyvų krūmais kaip vainiku sodas aplenkta; nulinkusios medžių šakos nuo sunkumo vaisių, kitur net paremtos, kad neišnirtų.“ Ir visokio gyvio pilnos kertės. Žemaitės akį traukte pritraukia gyvybingumas; ji visada yra gyvybės pusėje: gamtos ar žmogaus. Moteris yra gyvybingumo gausintoja ir saugotoja. „Visi gyvuliai, visi paukščiai apžiūrėti, sotūs, priganyti, prilesinti, rodė, jog čia sukasi darbšti ir apskri šeiminkė.“ Bet pasirodo jos varžovė: trobelėje, kuri kaip šašas priaugusi Kovo žemės pakraštyje, atsiranda Jonienė, dikta, jauna, apskri, smagi, daininga. Nors apsakymas prasideda žvilgsniu į ūkininkų Kovų gyvenimą, bet pavadintas pašalietės Jonienės vardu. Kodėl? Jonienė palengva įsiterpia į Kovų gyvenimą – darbininkė, pagalbininkė. „O tokia akyla, tokia sumani!“ Moters darbštumas, smagumas, gyvybingumas Žemaitėi kelia džiaugsmą, kuris tarsi įlieja į sakinį energijos, sutankina ritmą: „Tai bekošiant pieną, prišokusi sukurs ugnį, sukais puodus; apsisukusi išlėks namo savo pienu nešina.“ Abi moteris rašytoja sulygina – lyginimas mėgstamas Žemaitės judesys: „Kovienė, nesena dar *žmona*, taip pat nemėgo nosj nuleidusi ar susiraukusi sėdėti, bet Jonienės štukoms nė gerti neatnešė“. (*Žmona* čia pavartota ir kaip *žmogaus* moteriškoji giminė; *nė gerti neatnešė* – frazeologizmas, reiškiantis daug menkesnį, patarnauti tetinkantį kito ar kitos lygmenį.)

³ Šis apsakymas pirmiausia buvo išspausdintas *Motery Balse* (1918, Nr. 1–2, 3), pirmajame lietuvių darbininkų mėnesiniame žurnale (JAV).

Į gyvybingą, savo elgesiu tarsi provokuojančią Jonienę įsižiūri Kovas. Pats joja naktigonės; Jonienės vyrui parūpina naktinę tarnystę dvare... Ir staiga – netikėtas posūkis: Jonienė pasako Kovienei, kad jos vyras ateidinėja naktimis, prašosi įsileidžiamas, neša iš namų... Siūlo kartu ieškoti išeities: „verčiau nepaleisti kalbos, bet jam parodyti, kad tamsta žinai ir aš noriu nuo jo atsikratyti...“ Žemaitėi gražus šis dviejų moterų suokalbis; solidari, lyg pati jame dalyvautų. Ji kalba gėrėdamasi, pritardama: „Paskui susikišusios ėmė šnibždėtis ir patyliais juoktis. Abidvi mėlynakės, abidvi geltonkasės, dabar užkaitusios, raudonos, mažne panašios, tartum seserys. Tik Jonienė daug jaunesnė.“ Moterys susitaria persimainyti nakvynėmis... Kovas patenkintas „pergale“, kol viskas paaiškėja: „Keikdamas sau po nosia, atsikėlęs nuo stalo, išėjo pro duris. Kieme dar girdėjo moterų kvatojimą.“

Kartais gyvenimo šlyjanti tvarka atkurama pasijuokavimu, žaisme, gera valia, moterų tarpusavio supratimu, viena kitos palaikymu. „Jonienė“ – nuotaikingas Žemaitės kūrinys – be moralo, bet moteriškos pasaulėžiūros, kuri skleidžiasi keliais lygmenimis. Pirmasis apima sodybą prie Dubysos. Upės vandenys yra maitinantys. Darželio akcentas: rūtos, mėtos, lelijos, jurginai. Klestintis, kvepiantis, prižiūrimas. Antruoju lygmeniu suvedamos dvi moterys: šeiminingė ir kampininkė, sutariančios pagal darbštumą, sukrumą. Priartinama jų priešiško galimybė, bet ji įveikiama Jonienės iniciatyva – jos vardu tad apsakymas ir pavadinamas.

Trečiasis lygmuo – gilusis – kalbos. Žemaitė žiūri į moterį kaip į savarankų žmogų, vartoja paralelią giminės formą „žmona“. Jos pačios solidarumą su drauge veikiančiomis moterimis rodo grožėjimosi intonacija, seseriškumo akcentas: „mažne panašios, tartum seserys.“

„Gera galva“ (1910) irgi turi buitinio detektyvo elementų. Ūkininkas Antanas Drūktenis, valdingas, pasigirti mėgstantis ir savo šeimai nedėmesingas vyras, norįs visus laikyti po savo padu. Drūktenienė „sukasi, lygu skruzdėlė vis kruta“, stengdamasi naminiiais audeklais pridengti šeimyną. Giminės susiėjime visi, o ypač seserys, pastebi, kokia Drūktenienė suvargusi, kaip menkai teaptaisyti jos vaikai... Meistriškai kuriamas vienu moterų pokalbis: seserys, tetos, marčios kalbasi, kaip kuriai einasi ir kaip reiktų gyventi, kad nors kiek savo valios moteris turėtų. „Niekas nesulauktų, kad mane boba už nosies vedžiotų! Jai be mano žinios nė siūlo galo nevalia...“ – giriasi Drūktenis. Viena sesuo išrėžia, „jog per jo viršų, per gerą galvą, per paniekinimą pačios, jo šeimyna išrodo blogiau už mažiausio dešimtininko“.

Ruošdamasi sesers vestuvėms ir nesulaukdama iš vyro paramos, Drūktenienė, vyresnės dukters prikaltėta, ryžtasi veikti slapta nuo vyro – kromininkui už pirkinius atpila rugių. Įgyja pagalbininkę – tetą Vaičienę, kuri apie save sako: „Aš papratusi viena suktis!“ Juk ne vagystė – viskas drauge uždirbta. Iš pradžių lyg ir viskas gerai – per vestuves ir Drūktenis pastebi, kad su nauja šilkinė skarele „jo žmona graži besanti“!

Bet šita „tvarka“ netikra. Vaikai vienas po kito suka pramintu keliu – slapta semiasi grūdų, kiek kam reikia. Drūktenio aruodai tuštėja. Jo moteris, „visą gyvenimą vyro jungo prislėgta“, nebepakėlė galvos, tik puldinėjo tarp tėvo ir vaikų. Drūktenienė lyg ir pabandė žaisti vingrų moterišką žaidimą; juk vyrui patiko, kad vestuvėse jo šeima gražiai atrodė. Bet moteris nepajėgė tuo pasinaudoti, galbūt nujausdama, kad vyras nesupras, o dar kiekiau laikysis savo.

Apsakymo pabaigoje Žemaitė vis subtiliau ironizuoja vyro kietakaktiškumą, „gera galva“ įgyja vis stipresnę ironijos spalvą. „Drūktenis kieta ranka, gera galva visus suvaldo vienas. Be jo žinios nė kojos niekam į klėtį, raktas dieną naktį ant gembės. O dėlto duonelės niekaip nebesuvaldo – bėgo, bėgo jam iš nagų, kol visiškai išbėgo.“ Už Žemaitės rašomo teksto imamas girdėti kitas tekstas – žodinis: pasaka – ne pasaka, pasakėčia – ne pasakėčia, išmintis – pamokymas. Be pasitikėjimo, be pagarbos moteriai-šeimininkei, vaikų motinai, kad ir kiekiausiai vyro tvarkomas, gyvenimas nėra sutvarkomas. Pro užrakintų durų skylutę išbėga duonelė, moters metonimija. Vienas gražių Žemaitės sakinių – lyg nepasisekusi moters žaismę būtų perėmusi iš kieto vyro nagų išbėganti ir nebesugrįžtanti duonelė.

Motinstės tekstas

„Rudens vakare“ šeiminkė-motina savarankiška ir laiminga. Motinystės džiaugsmą patiria ir Sutkienė („Sutkai“). Pasikartojantis Žemaitės vaizdinys: motinos glaudžia prie savęs vaikus, glosto galveles. Labiausiai šio pasaulio nuvargintus mirusios motinos pasiima pas save, pasišaukia – kaip ir Lazdynų Pelėdos kūryboje. Mirusias motinas našlaičiams pakeičia senolėlės („Nelaimingi vaikai“), šukuoja nelaimingiesiems galvas, glosto, ramina. Motinystė Žemaitės kūryboje dažniausiai liūdna, varginga. Nelaiminga žmona yra ir nelaiminga motina, savo nelaimingumą slepianti nuo vaikų.

„Burokienės vaikai visi kaip pupos – pats vyresnysis ar devintų metų, o keturi dar mažesni“, – sakinyš iš „Tinginės“. Kitas, jį papildantis: „Kas metai ir kas diena viliasi geriau pasitaisyti, o čia priešingai, kas metai į didesnę vargą krinta, nes kas metai vienu vaiku pasidaugina.“ Jauna moteris išsekusi, pervargusi, persidirbusi, o dar pašiepiama – tinginė... Iš mažens neturtėlė, iš savo mirusios motušėlės paveldėjusi gyvulėlius ir daiktėlius, visai dar jauna ji nuteka už vyro, iš kurio negirdėjo meilauš žodelio: „jos vyras buvo bernas nebejaunas, vesdamas ją, matė tik jos naudėlę ir karvelę, o iš jos pačios vylėsi turėsiąs gerą darbininkę.“ Negana būrio mažų vaikėlių, Burokienė dar turi padėti vyrui dvare apeiti gyvulius, pašerti, pagirdyti, pamelžti karves. Grįžus iš dvaro, „visi verkia, visi šaukias, motinai reikia visus apveizėti ir užganėdinti, o kuo greičiausiai papenėti, nes visi alkani. Metusi vaikus, grobstosi virti vakarienę, nes ir vyras sakosi išalkęs, bamba, ko neverda. O ką ir išvirti – dar reikia pagalvoti [...]“. Vargas, vargas, nesibaigiantis vargas. Jis paverčia moterį darbinium gyvulium, be poilsio, be džiaugsmo, be galimybės pasirūpinti vaikais. Išsekęs, išvargintas kūnas dar pajėgia kasmet gimdyti; be jokios vyro atsakomybės, be pamąstymo. Vaikai – tik aklių lytinių instinktų vaisiai, augantys brutaloje vargo aplinkoje. Vargana, varginga „tinginė“ motina neturi valios, nevaldo savo pačios kuriamo-gimdomo pasaulio.

Vienas svarbesnių Žemaitės motinystės tekstų – „Neturėjo geros motinos“, parašytas ankstyvuojų kūrybos laikotarpiu (1895). Apsakymo pradžioje Žemaitė duoda platų menkos trobelės išorės ir vidaus vaizdą. Vaizdas formuojamas kaip didžiausio vargo tekstas. Viską stebi moters akis, atrenkanti *vandenį* („Svirties nėra: kaip norint vargingai yra semiamas vanduo“), kenčiantį *gyvulį* („Vidury, kertelėj, užsiglaudusi stovi šėma karvelė, pridengta dar kažį koku skarmalu, o dėl to susitraukusi, sukimbusi nuo šalčio“), krosnį, aslą, varganus rakandus, daiktus. Moters-rašytojos šiltas žvilgsnis į patį varganiausią, bet vis dėlto moters „ūkį“: „Pas duris kertėj pataisyta lentyna; ten puodeliai su pienu, bliūdėliai, lėkštės, baltas puodelis, stiklinė, šaukštai, samtis, menturis, druskinė, lašinių ir užkulo po gabalėlį ant lentikės, sulankstytas samovarėlis, šukėtas imbrikėlis ant viršaus pastatytas.“ Lyg būtų piešiama iš tikrovės – *baltas puodelis* vienas, atskiras, išduoda žvilgsnio atsirėmimą į tikrovę ir daiktų dvilypumą, kaimietiško susimaišymą su poniškumu; apie tai kalba ir *samovarėlis, imbrikėlis*... Daiktai (taip pat ir ant gembės sukabinti drabužiai) praneša apie trobelės gyventojus: sodietė moteris ir iš dvaro aplinkos kilęs arba su ja susijęs vyras. Pereinama prie žmonių: „Lovoje, pasieny, sėdėjo trys vaikai, apvalkstyti menkomis nuskarusiomis jupelėmis, papurusiomis galvelėmis, rankelėmis ir nosimis raudonomis nuo šalčio. Lopšy čirpė išparpusiu balsu ketvirtasis, dar visai mažas. Ant lovos krašto sėdėjo moteriškė, apsivilkusi multaniniu sijonu, trumpais aplopytais kailiniukais, galvą apskritai susirišusi skepetuke, iš po kurios kybojo kasos, ant nugaros paleistos, drūtos kaip dvi virvės supintos. Tomis žaidė vaikai, sėdintieji lovoje. [...] Buvo tai ketveto smulkmės motina. Negalėdama užlinguoti kūdikio, paėmė ant rankų, vėl lingavo, globstė, bučiavo, glaudė prie savęs, niekaip neįdavė peno. Nustojo vaikas verkėti; išbalęs, pamėlynavęs, sunkiai pūškavo motinos skreite. Ilgai ji žiūrėjo pasilenkusi į sergantį kūdikį ir vėl bučiavo, o ašaros jos kaip dvi pupos nulašėjo ant mažiuko veidelio.“

Įsižiūrėkime į šį Žemaitės kuriamą motinystės tekstą. Jis yra prasidėjęs nuo trobelės, kuri yra „be jokio medelio, be tvoros mietelio, be jokios kitos pastogėlės“. Tarsi kokia našlaitė. Toliau pereinama prie *maitinimo* motyvo. Vanduo, sunkiai pasemiamas, bet dažnai semiamas – sumintas takas. Karvelė maitintoja. Paršelis. Toliau žvilgsnis slenka prie maišgalėlių su bulvėmis, pelais, grūdgalėliais, miltais, prie katilėlio, puodelio virimui, prie kibirėlio raugintų batvinių, prie indelio su kopūstais... Viskas menka, visko mažai (maišgalėliai, grūdgalėliai...), bet tam kartui yra. Trūksta svarbiausio – šilumos, moters ir vyro susiklausymo. Šaltis, vėjas, sniegas, įpustomas pro plyšius, užburbėję langai Žemaitės apsakymuose iš anksto praneša apie nederbę, apie motinystės vargą bedžiaugsmį.

Aprašiusi trobelę iš išorės (vieniša, neapžiūrėta) ir iš vidaus (šalta, ankšta, prišnerkšta), Žemaitė pereina prie trobelės gyventojų. Pirmiausia pamato vaikus – iš jupelių, iš papurusių galvelių galima spręsti, kad trys vaikai lovoje – mergytės, būsimos motinos. Įstabiausia teksto vieta: lovoje sėdinčios sužvarbusios mergytės žaidžia paleistomis motinos kasomis, drūtomis „kaip dvi virvės supintos“. Tad „ketverto smulkmės motina“ tebėra jauna, graži moteris.

Kasos Žemaitėi brangus gražaus moteriškumo ženklas (apsakyme „Gera galva“: „Kasos, tos kasos ne šimtų, bet tūkstančių bestovinė, – gyre Marelę, vedžiodamas akimis šokančius“). Žaisdamos su motinos kasomis mergytės patiria jos buvimą, artumą, šilumą, motiną ir dukteris jungiantį moteriškumą. Motina yra tarsi pasidalinusi. Mergyčių glostomomis kasomis atsigręžusi į jas, o veidu ir dėmesiu į supamą kūdikį, – kaip paaikšės vėliau, – vienintelį sūnelį. Motina jaučia, kad kūdikis silpsta, ima jį ant rankų, globsto, glausto, bučiuoja, kūnišku artumu tarsi gaivindama jo menką gyvybę. Motinos ir vaiko ryšys yra ir kūnų ryšys: lietimo, lytėjimo, glaudimo. Motinos veidas, plaukai, rankos, akys, lūpos yra svarbiausi šio ryšio kanalai.

...Sukūrusi ugnelę, motina išeina vandens. Žemaitė žvilgsniu lydi moterį, palikdama vaikus; motina yra jos dėmesio centre. „Kol prisikasė prie vandens, kol iškėlė taip giliai su kobiniu, kol parėjo, – užtruko valandą.“ Žemaitėi šis kelias – kasimasis prie vandens – yra svarbus; motinos gyvenimo sunkumą, žvabumą sutelkiantis vaizdinys. Grįžta į trobelę. „Mažiukas beklykiąs ir auklė kartu beverkianti. Pametė kibirą su vandeniu prie pat slenksčio, puolė motina prie vaikų.“ Pabrauktą sakinio dalimi Žemaitė išreiškia apibendrintą motinos judesį. Tam judesiui – pulti prie vaiko – motina visada pasiruošusi, jos rankos visada ištiestos. „Mažiuką glaudė prie savęs, didžiąją maldė, liepė ugnelę kurstyti, šildyti.“ Atstatoma šiokia tokia tvarka, numaldoma.

Ją sugriauna vyras-tėvas. Pirmas įpuola medžioklinis šuo, vyras parėjo iš medžioklės. Poniškas užsiėmimas, lenkiški keiksmiškai rodo vyrą esant dvariškį, nepatenkintą skurdžiu gyvenimu, sergančiu kūdikiu, suvargusia moterim. „Velniatims tavo ir tavo vaikus!“ – grasina. „Ragana prakeiktoji!“ – prideda. Paviršiuje keiksmiais ir grasinimais pasirodo įsišaknijęs moters prigimtinės kaltės jausmas; moters ryšiai su piktosiomis galiomis – su velniais, raganomis. Moteris atrodo galinti būti ne tik nepalanki vyras; dargi priešiška pačiai jų giminei. „Vieną sūnų teturiu, tą patį būtinai nori numarinti! Kodėl tu mergas sveikas augini? O tą ligi mažą susarginai!.. Kad tu pati verčiau nusprogtumei!.. Ką norint tu jam padarei: ar išgąsdinai, ar peršaldei. Na, tegul tik vaikas numiršta per tavo: užmuščiau ant vietos!“ Unikalus yra šis vyriškųjų galvojimų ir reikšmių tekstas. Jis neigia pačią motinystės – vaikai yra vienodi – esmę: ne veltui Žemaitė vartoja bendrinį vardą – *vaikai*, net kalbėdama apie mergytes („Lovoj, pasieny, sėdėjo trys vaikai...“). Motina kaltinama vyro tuo, kas atrodo absurdiška. Bet tekstas yra pernelyg tikroviškas, su tikrove susijęs tarsi kūniškais ryšiais; Moteris plūsta ašaromis, užsikvėmbusi ant mirštančio kūdikio lopšio. Kaltinimai, kuriuos girdi iš vyro, nėra jai nauji, netikėti, viską ji jau yra girdėjusi. „Beproti, tu beproti! Nebesižinai, ką bešnekąs!..“ – netekusi kantrybės sako. Bet sako tik tarsi teisindamasi. Vyro žodis lieka paskutinis: „Per tavo vaikas miršta!.. Maželėlis tas mano!.. Neturėjai geros motinos!..“

Šį Žemaitės apsakymą galima laikyti tikra *motinystės drama*. Iš paskutiniųjų gyvenimą ir gyvybę ginanti jauna moteris brutalaus vyro kaltinama vaiko nežiūrėjimu, numariniu, netgi priešišku vyru giminei.

Žemaitės moterims-motinos ir tai yra pakeliama. Vyrai – tarsi gyvuliai (apie „Neturėjo geros motinos“ veikėją ir pasakoma: „krito ant vaiko ir jaučio balsu pradėjo baubti“). Moterys – silpnos ir bejėgės.

„Neturėjo geros motinos“ – vienas geriausių Žemaitės apsakymų: darnios kompozicijos, junglus. „Tinginė“, nors parašytas gerokai vėliau (1902), be reikalo išplėtotas šalutine daktaro ir dvarponės linija. Bet vieno ir kito apsakymo centre jauna moteris-motina su keliais mažais, pametiniaisiais vaikais. Jauna motinystė, per vargą ir skurdą praradusi moteriškumą – moters kūną ir dvasią. Apsakyme „Neturėjo geros motinos“ moteriškumą žymi tik kasos; moteris yra tarsi be veido, be kūno, akys tik ašaroms lietus. Kūnas lyg sutelktas į rankas – imti, nešti, glausti. Į pastangą neatsiliepti į vyro kaltinimus („kaip jei negirdėjusi vyro kalbos, lengvai prašneko...“), numalšinti barnį, nusišypsoti pro

ašaras. Į balsą, drebantį nuo širdies skausmo. Į desperatiškus judesius, tarsi stengiantis sulaikyti vaiko gyvybę: „Pati nieko nebegirdėjo, nei juto, tik užsikvempusi bučiavo visai jau šalantį kūdikį, karštomis ašaromis laistė, tarytum savo dūsavimu troško jo gyvybę suturėti.“ Galima nujauti, kokia sena žodžio tradicija plūsta į šį fragmentą. Ji siekiasi seniausių krikščioniškų giesmių, giesmių apie Mariją, Dievo Motiną, ašaromis laistančią nuo kryžiaus nuimtą Kristaus kūną. Motina kūnu, intensyviausia kūno kalba – ašaromis, gynybiškai reaguoja į vaiką, į jo gyvybei gresiantį pavojų, į jau besitartinančią mirtį, bando ją atitolinti ar įveikti.

Mirštant kūdikiui, ir į pykčiu putojantį vyrą motina kreipiasi kaip į tėvą: „Tėvai, dek žvakę, skubėk!“ Tačiau net kūdikio mirtis ryšio tarp moters ir vyro – mirusio vaiko tėvų – nesumezga.

Ar jis kada buvo? Kaip įmanomas tokiu atveju kūniškas moters ir vyro artumas? Ką iškenčia moteris, vyro tik naudojama? Apie tai Žemaitė nekalba. Kaip vienas po kito it žirniai byra vaikai? Kodėl moteris gimdo be poilsio, be pertraukos? Ką reiškia šis baugus moters alinimas? Lietuvių literatūra ir savo stiprioje galioje – Žemaitėje – dar neturi šios kalbos, nejaučia ir jos poreikio. Kas vyksta jau paaugusių vaikų akivaizdoje, jei visi susikimšę gyvena vienoje troboje? Ko prisiklauso ir prisižiūri vaikai?

Vienpusis, droviai pridengtas gyvenimas. Siaura jo reikšmių amplitudė. Motinos drama pridengia, paslepia moters dramą, ne tik jos dvasios, bet ir kūno dramą.

„Tinginės“ Burokienė pristatoma kaip „dar nesena boba“. Iš teksto aiškėja, kad ji ištekėjo visai jauna. Pats vyresnysis vaikas ar devintų metų. Vadinasi, Burokienė dar neturi ir trisdešimties... O suvargusi, liesa, „rodos, tik kaulais pasiremmdama ir vaikščioja“. Jokio geresnio žodžio: apvirtus su vežimu „vyras supykęs dar su šake priplojo“. Kažkokia galia verčia Žemaitę labai tirštinti moters vargo ir skurdo spalvas: „troboj drėgna, tamsu, šalta; asla purvina, šlapia; vaikai aplink pečių, vienos tik akelės spokso ir pilveliai riogso, – susimurinę, juodi, sustirę.“ Gyvenimas, kuris atrodo neįmanomas kaip žmonių gyvenimas. Vaikai negali gimti, jei jų laukia tik badas, neišbrendamas skurdas, nežmoniškos sąlygos. Ar ne ši mintis, neišreikšta, neišsakyta, verčia Žemaitę kurti begalinio skurdo, begalinės tamsos vaizdus? Ta tamsa ne tik iš socialinių aplinkybių, ne tik iš dvaro samdinių padėties. Ji ir iš pačio būties branduolio – iš moters ir vyro santykių: moteris yra pažeminta, nemylima ir, atrodo, nemylinti. Moters moteriškumas sunyksta neprasiskleidęs – ankstyvos vedybos, kūnui dar nepabudus, nepareikalavus savo dalios, santuokinė lova, kaip sunki moters prievolė, vienas po kito byrantys vaikai. Nesulaukusi trisdešimties moteris yra tik dar nesena. Keturiasdešimties jau sena...

Juodžiausi gyvenimo piešiniai Žemaitės kūryboje visada susiję su motinų ir vaikų vargu, su vyrų grubumu, piktumu. Juodieji išorinio vargo ir skurdo piešiniai yra lyg inversijos, lyg priedangos tam, apie ką Žemaitė tiesiogiai lyg ir nekalba – apie tamsą, kuri kyla iš moters ir vyro santykių tamsumo. Moteris atrodo esančios aukos tik dėl to, kad yra silpnesnės, labiau priklausomos. Bet tokie pat nelaimingi, pikti, įtūžę yra ir vyrai – jie neturi atramos moteryje, o jos trokšta. Sąmoningesni net ryžtasi kovoti – toks yra apsakymo „Sučiuptas velnias“ Dauginis, atkrečiantis prie jo žmonos besitaikantį urėdą. Štai ji – pora, kurios trokšta Žemaitė ir piešdama juodžiausią vargą. „Petronėlei Dauginienei dar liuosa koja. Nutekėjo pernai rudenį, grynai iš meilės. Abudu be jokio turto.“ Petronėlė labai graži, nesuvargusi, dar neauginanti. Bet naivi, nelabai skirianti tikra ir netikra. Nesavarankiška. Tik vyras ryžtingu elgesiu atstato tvarką, kuri galėjo visai sugriūti. Petronės naivumu Žemaitė pasistebi urėdo žodžiai: „O tai tikra žąselė!“ Vyras turi būti budrus – ginti savo moterį, būsimą vaikų motiną. Graži, jauna moteris, bet „tikra žąselė“. Žemaitė lyg sustoja pusiaukelėje.

Šviesesnius, budresnės sąmonės vyrus Žemaitė atkreipia į motinas. Geras sūnus yra ir geras vyras. „Sučiupto velnio“ Dauginis ieško galimybės aplankyti motušę. Marti paprašo: „Antanėli, pabučiuok mamaitei į rankelę nuo manęs!“ Motinos ir suaugusio, už lietuvių įkalinto sūnaus santykis atskleistas apsakyme „Motinėls ašaros“ (1920). Po šalto, niekaip nesušylančio pavasario aprašymo, turinčio ir politinės alegorijos žymių, skaitytojas vedamas į Urbelių trobą, seną, bet aplopytą: „Viduje trys moteriškos tylomis darbavosi: viena sena, surukusi ir sulinkusi, tarytum sunkios naštos prislėgta atsistojusi prie stalo drobės ritinį mastavo; dvi jaunos, matyti, jos dukterys – viena verpė, antroji audeklą metė, visos nuliūdusios, akys raudonos, rodos, by užverktos.“ Kokių metų moteris gali būti,

vadinama senike, jei jos dukterys tebėra jaunos, netekėjusios? Apie 50 metų, ir jau „surukusi ir sulinkusi“. Daugiau kaip dvejus metus sūnus, jau daktaras, kalėjime; bus išvežamas į tremtį. Motina ir seserys (viena iš jų nepatenkinta) taiso perduoti apatinių rūbų. Motina sako: „Įmanyčiau paskutinį kąsni arba paskutinius marškinius nuo nugaros nusivilkti ir atiduoti, by tik nors trupinėli jam pagerinti.“ Motina yra didžiausia sūnaus gynėja; ir prieš tėvą, kuris yra nepatenkintas, kad sūnus nėjo į kunigus, kad namai praskolinti. Ir Jonas-Jonelis-kalinys mintyse tik į motiną kreipiasi tokiais pat širdingais žodžiais: „Motušėle, mano motušėle! Kiek tu ašarėlių per tą laiką išliejai? Turbūt jose išvanotum savo Jonelį?“ Kūniškas ryšys per ašaras, per didį ašarų plūsmą. Motinos ašaros, kuriose ir suaugęs sūnus gali būti išmaudytas, yra ir pasakų stebuklingas gyvybės vanduo.

Motinytės tekstas yra svarbiausia kiekvienos kultūros dalis. Pradžios tekstas. Kūno ir kūniškų ryšių tekstas. Lietuvių literatūroje Žemaitė motinytės tekstą rašo kaip skaudų liudijimą. Jos motinytė turi šaknis, bet nesulaukia žiedų.

Įkvepiama-iškvepiama, alsuojanti, apleidžiami kalba

Įkvepiančią nuostabą, skaitydamas Žemaitę, patyrė J. Biliūnas. „Atmenu, – tas buvo nelabai seniai, – užėjęs pas savo gerą pažįstamą, radau ant jo stalo Žemaitės „Paveikslus“ ir, atvertęs pirmą puslapį, pradėjau skaityti... Ten buvo aprašyta – gerai nebeatmenu, ar šienpjūtis, ar rugpjūtis – taip realiai ir tokia prasta žmonių kalba, kad aš nustebau. Nustebau, nes pirmiau niekur lietuviška kalba nebuvo skaitęs taip puikiai ir taip realiai nupiešto gamtos paveikslo. Tas paveikslas rodė tikrą ir gryną Lietuvos gamtą: jis gimdė mano atminty aiškų atminimą apie linksmiausią ir kartu sunkiausią žmonėms-sodiečiams laiką, kai skubus darbas vienijasi ir eina greta su jaunų lietuvių dainavimu, kurio garsas sklaidosi po niūksančius gojus ir girias, kvepiančias pievas ir žaliuojančius laukus.“ J. Biliūnas su nuostaba kalba apie Žemaitės „Sučiuptą velnią“. Jis akcentuoja prastos žmonių kalbos puikumą ir realiskumą, atitikimą tikrovei, žmonių charakteriui ir gamtos nuotaikai. Pabandykime *įsižiūrėti, įsijausti ir išgalvoti* į šio kūrinio ištraukos kalbą. Į kalbą, kaip veikiančią struktūrą.

„Dieną, dar pusryčiais, saulelė spėriai nudžiovino rasą, ir vėl žolelių lapeliai nulinko. Žemė išdžiūvo, saulės įkaitoje išpindėjo, net suskeldėjo. Dumbluotos pelkės visur sustiro.

Žmonės skuba pluša, šieną valyti, nes rugiai baltuoja kaskart didžiau, pirštu prikišamai užeis ir rugiapjūtė. Ūkininkai linksma akimi žiūri į rugius, nes ne vienam labai trūksta jau duonelės; galėtų kur prie kalnelio jau prasipjauti kraikams, bet nelaimė – vis tas šienas tebesipainioja. Darbas ant darbo lipa, įmano žmonės susiplėšyti. Šeimyna keikia, kad pokaitis prapuolė; meilija sodraus lietaus, kad bent pailsėti galėtų. O čia, priešingai, kas dieną saulelė rietą per skaistitėlį, žydrą, kaip nušluotą dangaus skliautą, tarytum ugniniais sparnais nusiblaškius visus debesėlius sau nuo tako.

Dvaro rugių laukas jau visai pabalo. Išnokusios varpos visai nulinko, tarytum stebisi į žemę, numanydamos, jog netrukus reikės grūdeliams į žemę grįžti ir šaltame kalėjime per žiemą kentėti. Kita, nebelaukdama žmogaus rankos, vėjo užgauta, išbėrė savo grūdelius ir nusilengvinusi stačia atsistojo. Šiaudai sudžiūvę net rausti ima ir, vėjo linguojami, šniokščia šnabždėdami.“

Nuo ko pradėti? Galbūt pirmiausia patikrinti savo įspūdį pagal J. Biliūną. Iš tiesų – jaučiame didelę tikrovės galią. Kalba tiksliai perteikia tą ypatingą vasaros laiką, kai dėl giedros susiduria du pagrindiniai kaimo darbai: šienapjūtė ir rugiapjūtė. Trys tikrovės taškai: saulė, ūkininko darbų rikiuotoja, žemė, visko augintoja, ir plušantys žmonės. Pirmoji linija sujungia saulę ir žemę. Tai pirmoji pastraipa. Pastraipa – grafiškai išskirtas teksto segmentas. Pastraipomis pažymimas minties, vaizdo judėjimas ir sustojimo vietos. Žemaitės tekstas tolydus: apimamas laiko ir erdvės momentais, sustojama jam aprašyti. Pirmąją ištraukos pastraipą sudaro trys *sakiniai* (jeigu tik tyliai skaitysime) arba trys *frazės* (jei ir garsiai ištarsime). Pirmasis sakinytis – sudėtinio sujungimo, su dviem veikėjais: saulele ir žolelių lapeliais. Tarpusavyje abi sakinio dalys susijusios, žolelių lapeliai priklauso nuo saulelės. Pirmoji sakinio dalis turi aiškinančiąją laiko aplinkybę – *dar pusryčiais*. Šios aplinkybės semantinė erdvė platesnė negu įprastas rytinio valgyto pavadinimas, ji susijusi su dienos ankstumu. Malonybinė leksika: *saulėlė, žolelių lapeliai*. Ryto kaitra dar nėra sunki. Antruoju sakiniu pabrėžiama

pati žemė, jai lygi jau ne saulelė, o saulė. Jos kaitra darosi pragaištinga. Intensyvėjanti sinonimų eilė: *išdziūvo, išpindėjo, suskeldėjusi*. Svarbi pastiprinamoji dalelytė *net: net suskeldėjo*. Tarsi skverbiamasi gilyn – saulė kildama vis labiau kaitina. Saulės kilimą atitinka džiūvimo gilėjimas. Trečiuoju sakiniu jis apima ir dumbluotą pelkę, gilesnę žemės vietą. Pastebime, kad visi trys sakiniai baigiasi tariniais; lyg veiksmo akcentais. Tai suteikia savitumo intonacijai, darančiai skubumo įspūdį. Lyginant su kitomis kalbos dalimis, veiksmažodžių labai daug: *nudžiovino, nulinko, išdziūvo, išpindėjo, suskeldėjo, sustiro*. Visi jie su priešdėliais, reiškiančiais veiksmo baigtumą. Ir labai vaizdingi. Lietuvių kalbos veiksmažodžiai apskritai dažnai yra labai ekspresyvūs, išraiškingi, tarsi su pažinimo veiksmu dar nenutraukę pirminių ryšių. Būtent tokie yra Žemaitės *suskeldėjo, sustiro*, o ypač *išpindėjo*, kuris tiesiog materializuoja nuo karščio iškorėjusios, išlengvėjusios žemės įspūdį.

Antrąją pastraipą motyvuoja naujas vaizdo posūkis – *žmonės*. Saulelės-saulės intensyvumą atitinka žmonių skubėjimas. Pastebime, kad pasikeitė laikas – iš būtojo kartinio pereinama į esamąjį – darbo, veiklos laiką. Pirmojo sakinio reikšmės centras – veiksmažodžių samplaika *skuba pluša*. (Atkreipkime dėmesį – šie žodžiai neskiriami kableliu.) Greta – frazeologizmas *pirstu prikišamai*, reiškiantis kartu ir laiko, ir erdvės artumą – tuoj pat ir čia pat. Antruoju sakiniu žmonės sukonkretinami – *ūkininkai*, nuosavos žemės turėtojai. *Ūkininkas* – senas lietuviškas žodis, reiškiantis ūkio savininką. Žemė skeldėja nuo kaitros, bet užtat spėriai baltuoja rugiai. Ūkininkai žiūri į juos linksma akimi. Tai metoniminės žodžių reikšmės perkėlimo atvejis – kai vienaskaita vartojama vietoj daugiskaitos (sinekdocha). Suklusime prie ne visiems pažįstamo žodžio *kraikas*: (*kraikas* – *kraigas*, k ir g dažnai susikeičia vietomis). Tai stogo dalis, kurią reikia dengti ar lopyti labai rūpestingai. Prie kalnelio prasipjaunama atsargiai (gal pjautuvu), rugių šiaudus galima rūpestingai surinkti. Ūkininkas turi galvoti ne tik apie duonelę, bet ir apie namus, visą ūkį. Ir vėl mažybiniai, maloniniai žodžiai: duonelė, kalnelis. Jie priklauso saulelės paradigmai. Pagaliau ir iš šio taško gerai matyti, kad pasakotoja yra *moteris*. Moters kalbėjimas, turįs daug skirtingų spalvų ir atspalvių.

Darbų susikaupimą – kartu ir šienapjūtę, ir rugiapjūtę – vėl paryškina frazeologizmas: *darbas ant darbo lipa*, reiškiantis, kad vieno darbo nebaigus, jau reikia pradėti kitą. Nebėra kada pailsėti. *Pokaitis* – miestiečiams nereikalingas žodis, ilgos vasaros dienos trumpas ir skalsus pietų miegas. *Meilyti* – vėlgi žemaitybė: viltis, tikėtis maloniai prašant. Nesunku pastebėti, kad žodžiai *meilija, lietus, pailsėti* tarpusavyje sudaro gražų, malonų skambėjimą – lyg vasaros lietaus balso po ilgos kaitros. Žemaitė labai subtiliai vartoja patikslinančias ir pastiprinančias dalelytes. Atkreipkime dėmesį į „kad bent pailsėti galėtų“. „Bent“ dabar retai bevartojama, o ir su ja greičiausiai pasakytume, kad „bent galėtų pailsėti“ (bendratis tarsi automatiškai pasislenka į sakinio pabaigą). O juk iš tiesų dalelytė *bent* turi sietis su *pailsėti*, o ne *galėtų*.

Maloniais sąskambiais lietus lyg užsimenamas, o tolesnis sakinytis („O čia, priešingai...“) tarsi įgauna papildomą energiją, kylančią iš lietaus laukimo ir kaitros supriešinimo. Intonacijos ir nuotikos energija yra individualių kalbėjimo formų energija. Ypatinga frazė: „kas dieną saulelė rietą per skaititelį, žydrą, kaip nušluotą dangaus skliautą...“ Besitęsiantis laikas (kas dieną), besitęsiantis veiksmas (saulelė rieta) ir keliais būdais nusakomas dangus. Jis yra *skaititelis* (ypatingas priesaginis būdvardis – priesaga mažybinė, o žodžio reikšmė didinančioji: *skaititelis* – labai skaitus). Saviti palyginimai: *kaip nušluotas* yra kaimiškas ir vėl aiškiai moteriškas; antrasis palyginimas *tarytum ugniniais sparnais* sustiprina saulės kaitros, deginimo įspūdį. Paskutiniąją antrosios pastraipos frazė pasiekiamą aukščiausią įtampą: gerai įsiklausę, jaučiame, kaip tą įtampą išreiškia kylanti intonacija. Nuo paprasto palyginimo „lyg nušluotas ir iki aukščiausio taško – metaforinio palyginimo „tarytum ugniniais savo sparnais“. Nuo lengvo veiksmo ir žodžio „rieta“ iki jėgos dalyvio „nusiblaškiusi“. Lieka įdomus susidvejinimas: skaudi, deginanti kaitra (ugniniai sparnai) ir saulelė, kurios gerąjį motiniškumą atitinka debesėliai.

Trečioji pastraipa – žemė, rugių laukas. Pirmasis sakinytis: „Dvaro rugių laukas jau visai pabalo“, vientisinis, tiesioginis, įveda naują subjektą – dvarą. Bet daugiau tiesiogiai apie jį nekalbama. Dėmesio centre tebėra darbymetė. Vėl veiksmažodžių laikai: antroje pastraipoje dominavo apibendrintas esamasis: *baltuoja, žiūri, trūksta, meilija, rieta*. Trečiojoje teksto atkarpoje (kaip ir

pirmojoje) dažnesnis būtasis kartinis laikas: *pabalo, nulinko, išbėrė, atsistojo*. Pastraipos centras: antrasis sakinytis sudėtinis prijungiamasis. Pagrindinis sakinytis dar išplėstas palyginamąja dalimi („tarytum stebisi į žemę“). Šalutinis papildinio sakinytis irgi turi dvi paralelias vienuosius dalis, sujungtas jungtuku „ir“: „netrukus reikės grūdeliams į žemę grįžti ir šaltame kalėjime per žiemą kentėti.“ Su šiomis kalbinėmis struktūros dalimis susijusios labai svarbios teksto prasmės. Čia atveriamą poetinę rugio žiemkentėlio temą. Žinome, kokia ji svarbi yra lietuvių liaudies dainose. „Vai tu rugeli, tu žiemkentėli, / Ko tu siūbavai dieną naktelę?“ – daug tokių gražių rugio motyvų. Iš Žemaitės gerai matome poetiško ir labai lietuviško žodžio „žiemkentys“, „žiemkentėlis“ darybą – jis sudarytas iš „žiemą“ ir „kentėti“. Savitai Žemaitės pasakyta apie žmogaus bei rugio ryšį. Antrojoje pastraipoje žmogus „linksma akimi“ žiūri į rugius. Trečiojoje – varpa, „nebelaukdama žmogaus rankos, vėjo užgauta, išbėrė savo grūdelius...“ „Nebelaukdama žmogaus rankos“ – yra perkeltinių prasmų lydinys. Graži metafora „vėjo užgauta...“ Sintaksės požiūriu tai ne pažymintioji dalis (labiau įprasta), o priežasties aplinkybė. Paskutinis pastraipos sakinytis įdomios sintaksės – į akis krinta inversijų (įprastos žodžių tvarkos pažeidimas) prasmingumas, įprasta tvarka būtų: „Sudžiūvę šiaudai...“ „Sudžiūvę“ būtų dalyviu išreikštas pažyminys. Inversija paverčia (bent iš dalies) dalyvį priežasties aplinkybe, paaiškinančia šiaudų rausvėjimo priežastį. Kaip iš savo vietos niekur neišeina dalelytės: „net rausti ima“; „net“ neatskirta nuo „rausti“. (Tikriausiai automatiškai pasakytume – „net ima rausti“ – ir pažeistume subtilų kalbos niuansą.)

Paskutinis pastraipos sakinytis yra nepaprastai išraiškingos fonetikos: „Šiaudai sudžiūvę [...] šniokščia šnabždėdami“. Šią truputį sutrumpintą frazę galėtume laikyti aliteracijų (jutimiškai ryškių priebalsių pasikartojimas) pavyzdžiu. Kartojasi *š, č, dž, žd*.

Analizavome tik mažą Žemaitės apsakymo „Sučiuptas velnias“ atkarpą. Atkreipėme dėmesį tik į labiausiai pastebimus kalbos dalykus, į tuos, kuriuos galima pavadinti žinomais gramatikos vardais. Bet tai jokių būdu ne viskas. Yra dar gilesni klodai – būtent Žemaitės meninio kalbėjimo klodai. Ypač sunku aptarti Žemaitės sakinį, o sintaksinė slinktis labiausiai susijusi su kalbėjimo būdu, ritmu, žemaitiška intonacija.

Ir iš analizei pasirinktos atkarpos matyti, kad pasakotoja yra moteris. Kas sudaro moters kalbėjimo-pasakojimo specifiką, kaip ji reiškiasi Žemaitės kūryboje?

Keliant šį klausimą, neapeitina „Marti“ – kertinis kūrinys: „iš viso Žemaitės kūrybinio palikimo „Marčios“ pasaulis, jo žmonės, koloritas visai mūsų perdėm kaimiškai literatūrai paliko ryškiausią atminimą.“⁴ Kūrinys, su didele energija kuriamas kaip tikro gyvenimo, vadinasi, ir tikros („taip žmonės kalba“) kalbos atitikmuo. Suprantama tad, kad dialogui (gyvenimiškajam pokalbiui) tenka didžiausias teksto organizacijos krūvis. Tekstą organizuoja gyvų pokalbių gijos, iš pokalbio pereinama į kitą pokalbį. Primityvūs, savanaudiški Vingiai nei nori, nei pajėgia suprasti kitą, kitokį žmogų – marčią, parėjusią į jų namus. Vingienės, Vingio ir jų sūnaus Jono kalba yra vieno lygmens: kalbėjimasis panašus į barnį – lyg žmonės gyventų visą laiką bardamiesi, iš anksto priešiški bet kokiai permainai, įsikibę savo. Vingienė prasitaria: „Nebent taip, tai priduosiu, – tarė motina. – Aš šeiminkausiu, o marti tegul sau būna ant šalies, parsineš sau duonos.“ Marti, kurios nežadama įsileisti į gyvenimą, bet kuri yra pasiryžusi gyvenimą susikurti ir prisitaikydama, ir pasipriešindama. Vingių žodžiuose Katrė kaip kreivame veidrodyje. Motinos: „išlepinta, išpustyta, išsirėdžiusi, tratanti, muslinuota, krakmoluota, ir eis pastirusi kaip pūslė. Negana į bažnyčią išsikvarkliuos, bet ir po namus išsipuošusi kaip pana. Eis šieno grėbti – kiklikėlis baltas, skepetėlė, prikyštėlė išdailinta su prosu. Ar ta kurią dieną bus šeiminkė?“ Taip apie moterį gali kalbėti tik moteris – mokanti moteriško pasaulio kalbą. Išskaičiavimas, laipsniškas didinimas, kėlimas. Pirmajame sakinyje šeši Katrės išsigražinimo laipsniai. Meistriška sakinio kadencija – užbaigimas vaizdžių palyginimu: „ir eis pastirusi kaip pūslė.“ Išjudinimas, pervedimas į judesį; palyginimo judesys jau yra prasidėjęs žodyje „tratanti“: pripūsta, išdžiovinta gyvulio pūslė, į kurią įmesta žirnių ar smulkių akmenukų, ritasi tratėdama, barškėdama. Kitas palyginimas – „ir po namus išsipuošusi kaip pana“. Ne murzina, išsitepusi ar apsitepusi, o švari,

⁴ *Sauka D. Žemaitės stebuklas. – V.: 1988. – P. 85.*

tvarkinga, netgi pasidabinusi. Kalbėjimas, kuris yra dvilypis: jo intencija yra peikti, peikti jauną moterį, kuri yra kitokia, sutelkianti švarų, tvarkingą, pagal galimybes pagražintą moteriškumą. Bet per kalbančios Vingienės intencijas prasišviečia pasakotojos ketinimai – priešingi: Katrė pristatoma patraukliai ir intriguojančiai. Kas bus, kai tokia visai kitoniška moteris ateis į piktus, tamsius namus?

Pirmas pasakotojos sakinytis, išstartas tiesiogiai apie Katrę: „Katrė verkė, kaip lietus lijo.“ Priešinasi kitų valiai visa prigimtimi, gamtiškai. Išdidinta ašarų gausybė – „kaip lietus lijo“. Trumpa, striuka, neišplėtota motyvacija: „Jonukas jai dideliai netiko.“ Bet pamažu – gamtiškai – jaunoje moteryje pradeda šaknytis tėvų puoselėjama viltis: „Jonukas jaunas tebėra, pamils tave ir klausys, kaip liepsi...“ Tik šita viltis padeda Katrei nuolankiai pradėti gyvenimą naujuose namuose. Jos naujojo gyvenimo pradžios kalba vėlgi yra ašaros. Iškalbios ašaros. Pirmą naktį „tolei verkė, kol miegas nuramino pavargusią galvelę“. Prabudusi Katrė kalbasi pati su savim – vidinė kalba klausianti ir klausinėjanti: „Kaip čia bus?“, „Kaip čia reiks priprasti?“, „Ką čia reiks veikti?“ Pasakotoja pabrėžia Katrės mąslumą, iš ašarų atsirandantį ryžtą „nužemintai, kantriai ir tvirtai pasistiprinti prieš naujosios giminės persekiojimus“. Įdomiai išdėstomi sakinio akcentai, lyg vienas kitam prieštaraujantys, bet ir palaikantys: „nužemintai, kantriai ir tvirtai.“ Sakytume, kad šiais žodžiais išsakoma kintanti patriarchalinės šeimos moters laikysena: greta „nužemintai, kantriai“ atsiranda „tvirtai“. Katrė nebenuleidžia rankų, nors ir gąščiodamasi, paverkdama, niekuo neįtikdama. Žmonių tikrovėje Žemaitė tarsi neberanda galimybių mazgui išrišti – Katrė niekuo neįtinka ir nepritinka. Silpsta kalba, nebegaudama naujų energijos impulsų. Ir – kaip visada, kai pasakojimas stringa, Žemaitė pakelia akis į saulę, nurimsta ir pradeda tarsi iš naujo. „Išaušo jau pavasaris. Po vakarykščio lietaus nušvito visa padangė. Saulelė linksmi šviečia, gaivina ir šildo žemelę, ką tik išsiliuosavusią iš šalto kietos žiemos kalėjimo [...]“ Pasakotojos kalbėjimas darosi džiaugsmingai lengvas, tekantis, gurguliuojantis – lyg mažų upeliukų pavasarį: „Sniegas, kur ne kur dar pasislėpęs, baltuoja patvoryje, bet, pabūgęs šviesos, traukiasi, nyksta, tyžta, šyla ir tirpsta, mainosi į vandenį; pavirtęs vandeniui, graužiasi vinguriuotus takelius, tvinsta pakalniui į upelį, iš paskubos net putojasi.“ Žemaitė stipriai jaučia kitimo, mainymosi, virtimo energiją. Fiksuoja gyvybę, gyvybingumą: pavasarį jos akis visada pastebi lizdą, moteriškumo vaizdinę sutelktį, perkeliančią dėmesį į vaikus. Kosminė Žemaitės metafora, kartu reali ir realinė, palytina: „Vaikų visus būrius ant pamato išperėjo saulelė: sustirę, susimurinę gniaužia drėgnas smilteles.“

Dabar jau – lyg atgavus žadą – vėl į vidų, į trobas. Pirmas žvilgsnis iš šono. Kaimynė apibūdina: „Ir Katrė gerą beturinti liežuvelį, taip kertasi, kad bėda!“ Tada jau į Vingių kiemą, aptariant, kas Katrės pastangomis pasikeitę į gera. Specifiškai moteriškas žvilgsnis: „lova pataisyta, langai neseniai nuplauti, dar drėgni stiklai, kur išsproginėję, užspraudyti šakaliais ir keliomis rūtų šakelėmis apkaišyti; asla sausa, išbarstyta, krosnangio ir židinio griuvėsiai nušluoti.“ Ši moters žvilgsnio iš tamsos išplėšta ir į žodžius įlydyta tikrovė, šiandien gal tik etnografų begalėtų būti sugražinta į patirtį. Nebežinome, kaip atrodo išsproginėję, šakaliais užspraudyti ir rūtų šakelėmis apkaišyti stiklai. Kas yra krosnangio ir židinio griuvėsiai, kuriuos galima nušluoti. Visuose šio sakinio veiksmožodžiuose yra moters triūsas, jos akys, išskiriančios dėmesio reikalaujantį objektą, jos rankos, taisančios, plaunančios, spraudančios, kaišančios, barstančios, šluojančios. Šiuo atveju – tai yra Katrė, nemylima nemylimų namų marti. Štai ir ji pati – jau po nusižeminimo, kantrybės: „Katrė, vienmarškinė, po plaukų, basa prie stalo kočiojo drabužius; įpykusi, įniršusi plyšo raudoniu, truputį vėjo supūsta, o daugiau iš apmaudo; juodos jos akys spindėjo piktumu tarytum kibirkštis pažers į šalis; su kočėlais smarkiai švaistėsi.“ Pirmoji lietuvių literatūroje moteris, pakylanti prieš savo nelaisvę, pasipriešinanti patriarchalinei tamsai. Keturi Katrės monologai – keturios jos vidinės savijautos fazės. Pirmojo monologo tonas ultimatyvus, reikalaujantis: „Nė jokių ištaigų neprašau! Nepratusi kiauliškai ir nenoriu...“ Antrasis, ieškantis pateisinimo pirmajam – kodėl ji negali taip gyventi. „Bene mane iš kokio kiaulininko parvedėt?! Ar aš jums siūliaus? Darbo aš nebijau, o jūsų liežuviu nė tiek!.. *Man valia dirbti, valia nedirbti*; savo šimtais išpirkau gyvenimą [...]“ Pirmasis taip ryškiai išsakytas moters valios pareiškimas, sakytume, drąsa valią turėti. Žemaitė šį monologą sukuria remdamasi iš tiesų tarsi girdimais moters žodžiais. Keičiasi vidinės kalbėjimo moduliacijos – nuo retorinio klausimo iki valios pareiškimo, nuo jo iki gėdos atvirai

prisipažinti apie savo vergišką padėtį („...o dabar per jūsų šykštumą kąsnio neturiu... gėda kam ir sakytis“), nuo jos iki nevilties, atsiremiančios į senuosius tikėjimus, į mitą: „Kad jūsų gyvenimas ežeru būtų aptekęs!“ Trečias monologas – jau aprimus, atsidūsėjus – resignacija, supratimas, kad nieko pakeisti nebeįmanoma, nes nėra žmogaus: „Bepigu, kad dabar galėčiau parodyti, katras vertesnis meilės – krosnis ar ta žmogysta?“ Po šio sakinio Katrės vidinis kalbėjimas keičiasi, pereinama į raudos stilistiką ir intonaciją. Ašaros įgyja žodžius: „Motinėle, mano motinėle, į kokias rankas mane atidavei!? Tėveli mano brangiausias, kuo aš tau taip nusidėjau, kad tu mane į tokį pragarą įstūmei?! Buvo verčiau neužaugini, ligi mažą kur nužudyti!..“

Žemaitės kuriamas Katrės kalbėjimas yra laisvas, pereinantis iš vienos tonacijos į kitą, iš vieno stilistinio režimo į kitą. Ir į paskutinį – jau po to, kai nukrito nuo vežimo, kai vis žemiau leidžiasi balsas, vis tyliau ir nuolankiau tariami žodžiai, mažėja jų erdvė: „bevelyčiau varlele šokavusi, neko į tokių beširdžių nagus pakliuvusi... Eisiu prie tėvelių, apkabinsiu kojeles, be nepriglaus mane, be nepasigailės...“ Keturios kalba meistriškai išsakytos marčios savijautos ir identifikacijos fazės: protestas – bandymas reikalauti žmoniško gyvenimo (kiaulių, gyvulių akcentai – ne viename „Marčios“ skirsnyje); valios pareiškimas (esu ne iš kiaulininko, iš gerų namų); resignacija – neviltis, pereinanti į raudą; gaudus našlaitiškumas, traukimas į gamtą, pasigailėjimo laukimas. Pasakotoja, kuo toliau, tuo labiau solidari su savo veikėja, guodžia ją miegu šieno kūgyje (žolėje, gamtoje), svajone, sapnu, iškeldama grynai moteriškas jos prasmes: „glaudėsi su mažu kūdikėliu, pagaliau viskas persimainė į sapną“. Apsakymo pabaigoje Katrė pereina į maldavimą-prašymą duoti žinią motinėlei. Dabar ji tik duktė, vaikiškai tikinti motinos pagalba. Nebesulaukia jos, paskutiniu žodžiu prašo dovanoti. Paskutinį žodį „vos beišdaužė“. Apleidžia gyvybę, apleidžia ir žodžio galia, iki tol turėjusi įkvėpimo-iškvėpimo laisvę, lengvai perėjusi iš vienos intonacijos į kitą. Žodis tik per jėgą iš kūno beišdaužiamas.

Žemaitės žodis yra kūniškas. Galėti kalbėti, vadinasi, turėti gerą liežuvį. „Geras liežuvėlis“, kaip kaimynės išsitariama apie Katrę, reiškia galėjimą atsikirsti, atsikalbėti, nepasiduoti kalboje. Apie Vingių kalbos būdą su marčia pasakoma: „Nieko nepadėjo: kaip laido dantis ant jos, taip laido. Prisiklausė visko, užteko. Dabar jau atsibodo, ėmė kirstis kaip kirvis su akmeniu... Dantinga ir Katrė!“ Kalbos kūniški frazeologizmai susiję su dantimis kaip kalbėjimo padargais. Frazeologinės galios judėjimas pastraipomis – iki aukščiausio taško – išvados: „Dantinga ir Katrė!“; „Pašėlęs ir Katrės liežuvis, kad bėda!“

Malonus kalbėjimasis Žemaitėi yra ir kūnų lietimasis, glostymas. Lietimu, lytėjimu ir Katrė bando vyrą į save atgręžti. Pirmą rytą po vestuvių: „Šaukia, judina, glamžuoja, kuone verkdama, o jis miega, knarkia kaip dvėsdamas.“ Neatsiliepia, neatsišaukia. Vėliau kaimynės žodžiais: „Kiek ta Katrė vargsta su juo... bučiuos ir myluos, šnekins, malonėsis, glamžuos, norėtų pabudinti, norėtų žmogum atversti, nieko negali.“ Moteris iš visų galių siekia vyrą prakalbinti: bučiuoti, myluoti, malonėtis, glamžuoti yra šnekinimo, kalbinimo būdai. Neprakalbina. „Jisai taigi taigi kaipgis, ir gana [...]“ Vingiai yra ne tiek kalbingi, kiek barningi, piktosios kalbos išmoningi vartotojai. Jų kalbinis režimas nekintantis, į pikta nukreiptas: „Motina, visaip meluodama, įdavinėjo marčią vyrams, džiaugėsi nugrėžusi nuo savęs tėvo keiksmą, nes per jos liežuvį kaltė Katrei kliuvo.“

Kas neturi širdies, neturi ir tikros kalbos, tik kelis kasdienio vartojimo žodžius: dar keiksmožodžius, gynybinius pertarus. Tikra kalba, kai širdis sutaria su kūnu, kai kūnas tarsi gaivinamas gerumo, gero linkėjimo, sutarimo vandeni, gyvybės šviesa ir šiluma. Tą tikrą, iškalbią, bet bežodę, žmogaus kalbai moteriškai atsiduodančią galią Žemaitė labiausiai juto, girdėjo, matė gamtoje. Gamta kaip didelis kūnas, kenčiantis, atgyjantis, besidžiaugiantis. Mažybinės žodžių formos (saulelė, žemelė, vėjelis) reiškia, kad žmogus lyti gamtos kūną, glosto, savaip myluoja, įsiterpdamas, įsijungdamas, kalba dalindamasis: saulelė linksmai šviečia, žemelė tarytum juokiasi linksmai, „visa net garuoja, kvėpuodama iš vidurių paskutinį pašalą“. Įdomiausias akcentas „kvėpuodama iš vidurių paskutinį pašalą“. Gyvas, kvėpuojantis (įkvepiantis ir iškvepiantis) žemės-žemelės kūnas. Vėjelio pūkšnojimas taip pat yra kvėpavimas-alsavimas. Gamtos kūno paralelė kalbančiam žmogaus kūnui. Harmoningoji, santarviškoji paralelė, sinergetinės energijos pulsavimas. Kiek ši būseną beįmanoma žmogui, kiek

moteriai, kurios akimis, ausimis, visu kūnu pagaunama gamtos pavasario byla? Kiek – „Marčioje“, jei neatsikreipsime į „Sutkus“, į sąmoningą mažojo, amžinai stokojančio žmogaus būties harmonizaciją?

Katrė, lyjanti ašaromis, per ašaras kelio nematanti. Katrė, puolanti tėvams po kojų, bučiuojanti jiems rankas. Kalbanti kūnu – širdies skaudumu, ritualiniu nuolankumu. Katrė tylomis praryjanti pirmuosius, karčiaisiais pipirais užtaisytus naujosios motinos žodžius. Nujaučianti, kad kiekvienas jos žodis čia bus *kratinėjamas*. Žodis turi kūną, tūrį: praryjamas, kratinėjamas.

Katrė, kuri ima „kirstis kaip kirvis su akmeniu“. Katrė nepereina į Vingių kalbėjimąsi-riejimąsi. Ji kertasi, atsikerta. Dantimis – dantingu kalbėjimu. Kalbėjimas susitelkia į dantis, į kiečiausią, aštriausią kalbos padargą.

Katrė, kočiojanti drabužius ir protestuojanti: „Nė jokių ištaigų neprašau!“ Vienmarškinė, vienplaukė, basa. Kūnas tarsi išlaisvintas, tik pridengtas. Kūnas kalba: judesiais („su kočėlais smarkiai švaistėsi“), akimis („juodos jos akys spindėjo piktumu“), veido raudoni („plyšo raudoni“), drebančiu, bet skambančiu balsu. Balsas kinta, pereina į šaukimą, rėkimą („Barėsi rėkdama Katrė, o su kočėlais daužė, net stalas tratėjo [...]“). Perrėkia, įveikia barninguosius jų pačių stiliumi. „Taip kriokė tėvas, net gerklėje jam apkarto, o Katrės užšaukti niekaip negalėjo [...]“. Ir čia – kūno akcentai. Pykčio kalba kūną griaua, atima jėgas. „Katrei rankos drebėjo, širdis plakė, kakta karščiu degė.“ Lyg žmogus būtų išėjęs iš savęs. Sugrįžtama vidinės kalbos, refleksijos keliu: po atodūsiu – gilaus įkvėpimo-iškvėpimo („parymojo, nusišluostė prikyšte akis, atsidūšėjo giliai giliai“). *Vidinė kalba* yra kūno, kūno neapleidžianti, užtat ji ir vidinė. „Išsvajotasis tai mano vyras, mano tėvo išskirtasis!.. Tokios tai meilės troško mano širdis!? – kaskart lengviau kočiodama, mąstė Katrė.“ Rimstanti ir rezignuojanti širdis, prisimenanti tėtušėlio žodžius – neišsipildžiusius: „jaunas tebėra, mylės tave ir klausys...“ Viltasi, į žodžius dėta vilties. Meistriška Žemaitės motyvacija. Stiprėjanti vidinė kalba skaudumą sutelkia į kūną, į kūno metaforas („Plyšta širdelė, sprogsa galvelė [...]“), į kito kūno pasigedimą („nėra kam priglausti“).

Po skaudaus pojūčio, kad palikta viena, kad niekam nerūpi („Kad bent būtų prisiartinęs, bent žvilgterėjęs...“), apimsta, užminga, tik sapne-svajonėje patirdama kūnišką kūdikio artumą („glaudėsi su mažu kūdikėliu“).

Ir miršta gimdydama, be pagalbos, nepajėgdama peržengti motinystės slenksčio, šaukdama savo motinos, dar prasidžiugdama, apsikabindama, bet tik paskutinį žodį beišdauždama.

Kūno dalyvavimas, kalbėjimas ir kūnu, žodžio kūniškumas, sakinio alsavimas (įkvepiant-iškvėpiant, atsidūstant) yra stebuklingo Žemaitės kalbėjimo viena versmių. Valia kalbėti, stipri kalbėjimo galia, tokia stipri, kad jau kūniška. Stipri, savita, autentiška kalbėjimo valia ir galia. Valia ir galia pasakyti apie pasaulį taip, kaip jis atrodo jos akims, ausims, širdžiai ir protui.

* * *

Vienas įstabiausių kūrinių lietuvių vaikų literatūroje – Žemaitės apsakymas „Kaip Jonelis raides pažino“ (1914). J. Biliūno Joniukas ir Žemaitės Jonelis – du giminingi piemenukai. „Toks dar maželėlis, kiek šalčio, kiek alkio, kiek sulijo, sušlapo, o dar kiek sykių į sprandą gavo arba su pančiu smūgių, tai to viso *nė į jaučio kailį nesurašytum*. Matome ryškiomis spalvomis tapomą samdomo mažo vaiko vargą. Sušalęs, alkanas, sulytas, mušamas. Įdomus palyginimas: mažo vaiko, samdinio, vargas nesurašomas nė į jaučio kailį. Posakio kilmės siužetas, kaip yra nurodęs K. Grigas⁵, tarptautinis, siejamas su pasakojimu apie velnią, užrašinėjantį ant odos žmonių nuodėmes. Lietuvių literatūroje šis frazeologizmas žinomas iš Žemaitės ir Lazdynų Pelėdos. Kodėl šis frazeologizmas pasirodo būtent šiame apsakyme, turinčiame intenciją – labai moterišką – papasakoti apie samdinį piemenuką, maželėlį, staiga pagautą knygos-rašto aistros? Iš dalies frazeologizmas yra spontaniškas: piemenėlio vargas didelis, nesurašomas. Antra vertus, tekste rodomi abi frazeologizmo šakos: pirmoji – Jonelio „kailis“, šalantis, šlampantis, mušamas. Antroji – surašymo, rašto. Yra lyg koks amžinas, amžinai

⁵ Grigas K. Patarlių paralelės. – V.: 1987. – P. 250.

rašomas raštas, bendras – nuo pergamento iki popieriaus. Atskiri žmonės tik tęsia – dalį rašto nutrindami, perrašydami iš naujo. Raštas įtraukia, užburia. Ir mažajam „nuskurdėliui“ (glostanti, motiniška Žemaitės ranka: „maželėlis“, „nuskurdėlis“) raštas pasirodo kaip stebuklas. Šeimninė iš jomarko parveža elementorių savo sūnui, kuriam jau „laikas nors raides pažinti“. „Jonelis, artyn prilindęs, pamatė neapsakomas grožybes: ir žmogų, ir gužutį, karvelį ir kiškį, lapę ir šuniuką... o tos raidės papaištos, tokios juodos ant balto, aiškios, didelės. Joneliui net akelės žibėjo, bet prie lementoriaus ir piršto prikišti nedrįso, tik akis įsmeigęs iš tolo žiūrėjo, net akelės jam slydo.“ Pirmas vaiko įspūdis – neapsakomos grožybės: nė į jaučio kailį nesurašomas vaiko vargas tekstualiai atsveriamas neapsakomų grožybių: nesurašoma-neapsakoma. Vargano piemenėlio gyvenimas įsupamas į nuo viduramžių einančią mitinę rašymo ant jaučio kailio siužetinę liniją ir pastatomas ant stebuklo, netikėto jo atsivėrimo, slenksčio. Vaikas susitinka su knyga kaip su stebuklu, yra jo lyg apakinamas; kad imtų geriau matyti. Pirmą pamatoma, kas pažįstama: žmogus, gužutis, karvelis. Tik paskui – raidės: „tokios juodos ant balto...“ (čia Žemaitė subtiliai įgludžia raidžių mįslę, ją redukuodama). Viename sakinyje tris kartus pavartotas akių įvaizdis: „net akelės žibėjo“; „tik akis įsmeigęs“; „net akelės jam slydo“. Raštas yra matomas, matančiam. Matančios, įsmeigtos (vėl frazeologizmas, reiškiantis didelį įsižiūrėjimą-įsistebeilijimą) akys yra kūno instrumentas. O „akelės“ (žibančios, slystančios) lyg kažkoks vidinės, vaikui pačiam nesuvokiamos galios radinysis, augimas iki akių.

Žemaitė yra akių-matymo-žvilgsnio rašytoja. Į J. Paulausko žodyną iš Žemaitės patenka apie keturios dešimtys frazeologinių posakių su akim...⁶ Akių raštas, raštas akims. Mezgimo „akys“ – atskiras moters vaizdinys, atskiroji rankų darbų technika – su „raštais“.

Apsakymo „Kaip Jonelis raides pažino“ tekste akys nuolat figūruoja: „akyse mirgėjo tas Kaziuko lementorius“; „vis tas lementorius jam akyse stovi“. Raides Jonelis ima įsižiūrėti kaip antropomorfines figūras: „A – išsižergęs, ant dviejų kojų stovi; B – drūtas, su dviem pilvais, kaip Zenkaus Magdė; i – su kepure, kaip Galinio piemuo...“ Raidės kaip žmonės... Raštas kaip pasaulis, kurį reikia pažinti, įsidėmėti vardus.

Sunkus yra mažėlio Jonelio kelias į raštą. Šeimninės ujamas, baramas, ir savo nuosavą lementorių, mamaitės nupirktą už algą, jis turi slėpti, nes pykstama, „jog įsispytrėjęs į raštą (žiūrėjimo frazeologizmas), pagrėbdins gyvulius arba gulins ant vietos, karvės užtrūks“. „Jonelis, pasislėpdamas už krūmų, žiūri į lementorių.“ Jau žino, jau atmena. Liko tik viena: „stovi ranką iškėlus, koją atspyrusi...“ Klausimo pradžios raidė: kas, kieno, kam, ką... Sukdamas ausį, net ašaros Joneliui apšoka, bernas pasako ir K vardą...

Čia baigiasi Žemaitės apsakymo kūrybiškoji dalis; vargano vaiko, ištikto rašto-piešinio stebuklo, kelias į jo pirminį pažinimą – raidžių figūrų ir vardų įsidėmėjimą. Rašto tema prasideda pačioje teksto pradžioje – patarlės įrašymu. Paskui pasirodo akių motyvas, frazeologiniai jo variantai. Rašto stebuklas virsta skaitymo galimybės džiaugsmu. Tas džiaugsmas nustumia į šalį nepakeliamą mažo vaiko vargą, jis ima matyti kažką daugiau, kažką siekti. Tai Žemaitėi yra be galo svarbu. Paskutinėmis teksto frazėmis, mažtant kūrybinei energijai, Žemaitė keičia savo vaidmenį: iš pasakotojos ji pereina į Žemaitę, susipratimo, šviesos žadintoją, pasirodo kaip autorė. „Daugybė randasi tokių Jonelių, kur trokšte trokšta mokslo, bet vargas, neturtai slegia juos tamsybėje.“

Nepastebimai keičiasi laikas (iš pasakojimo praeities pereinama į autorinę dabartį) ir erdvė (autorė prabyla tarsi iš kultūros, knygų pasaulio). Ir dar lyg per maža. Reikia paskutinio sakinio-raginimo: „Jaunime, šviesesnis pasidaryk!“ Kas šią atvirą didaktiką gelbsti, jungia su tekstu? Be abejonės, frazeologinė stilistika – šviesesnis, vadinasi, raštingesnis.

Paslėpta moteriškoji patirtis

Julija, būsimoji Žemaitė, iš prigimties buvo gyvastinga; jos kūdikystę aplenkė ligos, augo sveika,

⁶ Paulauskas J. Lietuvių kalbos frazeologijos žodynas.– K.: 1977. – P. 18–30.

greita, smalsi: „apskritaveidė, iškilia kakta, rudom⁷ akelėm nenuorama [...], imli, prie knygos greita [...]“.⁸ Neabejojo esanti sutverta mamos... Labai greitai brendo, moteriškėjo, smalsiai žvalgėsi į vyrų pusę. Šėmose tarp savo negražių pusseserių skyrėsi gyvumu, akių blizgesiu, energija. Ankstyva pirmoji meilė, labai panaši į flirtą, – Mykolas Daujotis, kuklus, tylus vaikinys iš kaimyninio palivarkėlio. Vyrų – 1863 metų sukilėlių – kovingas gražumas, ilgam įstrigęs kaip vyriškumo etalonas. Jautė, kad energija tarsi liejasi per kraštus, nėra kur jos išnaudoti. Laurynas Žymantas tiko – pasiaukoti, paguosti, bet kartu ir savo širdies jausmui atsiduoti. Laurynas tebeturėjo sukilėlio rūbus: konfederatką, batus... Buvo 10 metų už Juliją vyresnis. Julija ėjo dvidešimtuosius. Ji pamilo be atodairos, nepaisė nuomonių, kalbų bei apkalbų. Tikrai – puolė stačia galva, nesvarstydamą, jausmu pasikliaudama.

Adolfas Sprindis, subtilus Žemaitės biografas, droviai rašo: „Buvo pats pavasario gražumas, o ji nedaug tesidžiaugė. Abu su Laurynu galvojo apie vedybas, reikėjo sulaukyti skubantį laiką – pajuto savyje kažką ne taip... Pajuto, o kelias iki altoriaus dar nebuvo visai atviras. Dar varžė įstatymiškos normos ir priesakai.“⁹ Prieš porą dešimtmečių dar sunku buvo parašyti, kad žymi rašytoja, mūsų Žemaitė, pastojo dar prieš vestuves, kad jos pirmoji dukrytė gimė praėjus penkiems mėnesiams nuo prie altoriaus įteisinto laiko...¹⁰

Julija žinojo, kokia yra tokioje padėtyje esančios merginos savijauta. (Gal todėl vėliau atjautė ir mirusios jaunos motinos pavainikį našlaitį Aleksandrą, augino, globojo.) Gimdė priglausta dėdynos Šėmose, dar be savo pastogės; vyras tebetarnavo Džiuginėnuose. Vaikus gimdė vieną po kito, bet liko pilna pašėlusios ugnies. Mįslingas sūnaus Kazio, gimusio 1869 m. rudenį, likimas. Tėvas jo nemylėjo, nors po dviejų dukterų buvo pirmas sūnus... Nesutarė ir vaikui paaugus, kirtosi kaip dalgis su akmeniu. Įtarinėjo žmoną, nelaikė savo vaiku... Kazys turėjo motinos būdą – karštas, ūmus, bet meilus, geras.

26-erių Julija jau augino keturis vaikus, nors vis dar be savo kampo, be apsibuvimo; kone kasmet šeima kraustydavosi kitur. Buvo vyro ne tik barama, bet ir apstumdoma, mušama. Su mažiausia ant rankų bėgo pas tėvus... Po aštuonerių metų pertraukos gimė dar vienas sūnus – Antanas, suteikęs motinai ir pagalbos, ir šilumos. 1886 metais pagimdė septintą vaiką – vėl dukterį; mažytė mirė nuo raupų. Paskutinį kartą gimdė jau perkopusi per keturiasdešimt, tebebuvo stipri, patraukli.

Atsigręžė į žodį – pajuto savy galimybę dar sykį, iš naujo, pereiti gyvenimą, jį apmąstyti ir permąstyti. Žemaitė rašė ne apie savo patirtis, o iš savo patirčių, iš jų skaudžiųjų ribų. „Topylio“ Zosė primena pačią Juliją Džiuginėnuose, bet nėra kopija. Bet rašė daug ką apeidama, lyg gėdydamasi, lyg slėpdama. Ji sutiko su gyvenimo vertinimo konvencijomis: teisinga yra valdyti jausmą, juolab – aistrą, nerizikuoti. Svarbiausia yra tai, kas vyksta su žmonėmis (santykiai, įsipareigojimai, ryšiai). Bet viešieji, socialieji veiksmai lemia gyvenimą. Ne tai, ką žmogus tyliai mąsto, apie ką svajoja. Ne tai, kas vyksta su juo tamsoje, slapta, niekam nematant. Kas kitų nematoma, tas ir nėra svarbu, reikšminga. Į prieinamą, kasdienybės, papročių, teisės normų formuojamą žmogaus socialiką sutelktos Žemaitės akys. Ir į kasdienę moters, jos šeimos aplinką. Tamsią, klampią, kartais be prošvaisčių.

Ieškodami savo tautai kelio į ateitį, XIX a. šviesuoliai, taip pat ir Povilas Višinskis, jį lygino, gražino, šviesino, apeidami baugų tamsumą, vyrų grubumą, skurdą, kūdikių mirtis – viena po kitos.

Žemaitė buvo žemaitė. Daug ką slepianti savyje, neprasitarianti.

Ir paskutinė, iš tiesų vėlyva meilė, ištikusi netikėtai, įsižiebusi iš dar teberusenančių širdies žarijų, Žemaitėi atrodė gėdinga, slėptina. Jai buvo 65-eri, jos širdies išrinktajam Konstantinui Petrauskui – 32-eji... Jos širdis kaip paukštė giedojo begalinį ilgėsį („...man ilgu... man ilgu!“), o blivus protas, žemaitiškas santūrumas vertė šaipytis iš savo senatvės, iš negalios, iš iškritusių dantų. Gailėjosi pati savęs („No, kam ir dar kam man reikėjo taip širdį sau suėsti?“) ir labiau už viską bijojo, kad širdies istorija iškils į viršų, prašė mylimojo, kad laiškus atiduotų ugniai... Žemaitė, meilės laiškų rašytoja. Rašytoja tos slaptos moters gyvenimo linijos, kuri liko apeita jos grožinėje kūryboje. Likimo išdaiga,

⁷ Iš P. Višinskio aprašo: „akys tamsiai mėlynos“.

⁸ Sprindis A. Žemaitė. – V.: 1986. – P. 11, 13.

⁹ Ten pat. – P. 49.

¹⁰ Duktė Elena irgi turėjo nesantuokinį sūnų Liudą; juo Žemaitė labai rūpinosi.

moteriškų likimų sanpyna – Konstantas vedė Žemaitės dukterį Južę... Lyg jos komedijos „Trys mylimos“ kampas būtų įsirežęs į gyvą gyvenimą. Šį siužetą Žemaitė gyveno ir išgyveno. Nedarė iš jo literatūros. Slaptas, gilus žinojimas, kad gyvenimas yra neaprašomas ir neišrašomas.

* * *

Žemaitė buvo perėmusi visą tradicinį žinojimą apie žmogų, vienukart ir prietaringą, ir išmintingą. Ką turi daryti žmogus ypatingu laiku ar ypatingomis situacijomis? Kaip turi elgtis nėščia moteris ar gimdyvė? Koku būdu veikia antgamtinės jėgos? Šiuo žinojimu 1905–1906 m. ji pasidalino su Bite¹¹. Yra papasakojusi apie žavėjimą, žavėtojus ir žavėtojas. Įdomiausia, ką yra kalbėjusi apie nėščias ir gimdyves: „Nėščia moterė, išvydus ugnelę, turi daboties, neišsigąsti ir nežiūrėti į gaisrą, nes jos gimusiam vaikui bus ant veido raudonos plėtmės“; „nėščiai būnant neatimti pašaro nuo svetimo gyvulio ir nešerti savojo. Jei taip padarysi, vaikas gims nebylys. Kaip tas nuskriaustasis svetimas gyvulys negalėjo pasiskusti, taip vaikas negalės kalbėti“ (1905); „nėščia moterė turi nestebėtis į luošus, ronotus, ubagus. Gali vaikas toks atsigimti iš pastebėjimo“; „boba nėščia turi daboties nevaikščioti į namus tokių žmonių, su kuriais būtų buvus piktuoju. Gali jos pėdas perkirsti, tuomet gimusiam jos vaikui bus kirtis per lūpas“.

Šiose nėščios moters „saugos“ priemonėse, perimtose iš žmonių lūpų ir Žemaitėi savaip tikusių, yra paprastos išminties: nežiūrėk į ugnį, kad neišsigąstum; nežiūrėk į tai, kas sunku, žaizdota, kad nesijaudintum, nesinervintum; nedaryk blogų, nemoralinių veiksmy, kad nepakenktum dar negimusiam kūdikiui. Venk susitikti su žmonėmis, su kuriais esi susipykusi, kad nesierzintum, kad nekiltų blogos emocijos. Prietaras, „pagrasinimas“, kas gali blogo kūdikiui atsitikti, yra tik saugos stiprinimas.

Bitei Žemaitė pasakojo ir gana tamsių prietarų, ypač susijusių su jau gimusio vaiko globa: „piktoji dvasia gauna valią nekrikštytą smaugti“; „nė kokie vaistai negelbsti [...], reikia vežti arba nešti į bažnyčią ir prašyti kunigo egzortas skaityti, nors ligi trijų sykių“; „jei vaikas mažesnis ar didesnis yra sargaliuotas, išblyškęs, maža tevalgo, reikia jį apžadėti ir įvilkti į zokoninko drabužius“ ir kt. Iš pasakymo būdo, iš sakinio tono galima spręsti, kad Žemaitė į šias „priemones“ žiūri patikliai, kritiškai jų nevertina.

Iš Bitės pateiktų Žemaitės žinių dalis yra praktinio medicininio pobūdžio: vaiko „sprando“ atitaisymas, „šerių“ nuėmimas, „grįžo“ pašalinimas, „minkštos“ kūdikio galvelės surišimas. Žinota jos ir nemaža žolių gyduolių.

Bet įdomiausi yra patarimai gimdyvėms ir gimdos (*macicos*) supratimas. „Gimdant vaiką, nereik gulėti ant šono, nereik užmesti rankų ant galvos; galvą reikia skepetuku surišti; nesukąsti dantų, bet išsižiojus dūsuoti; ne gulėti, bet vaikščioti ir vaikščioti ligi paskutinės. Jei pati ligonis nepavaikščioja – vedžioti; reikiant antrąją dalį (placentą) atskirti, ligonis turi pūsti į tuščią butelį, tuomet atsiskirs.“

Moters gimda (*macica*) ir Žemaitės suvokiama kaip kažkas ypatinga, gyva. Pateikti keturi elgesio su gimda būdai, aprašymai. „Boboms kartais pasikelia macica. Macica yra gyva bobos pilve, tokia kaip varlė. Leidus persikelti į aukštą ji apžios širdį arba užsmaugs gerklę, ir turės boba mirti. Kartais macica kurks pilve, paskui ir pasileidžia į visą kūną. Tuomet bobai galva ir visi kaulai skauda.“ Gimda „tokia kaip varlė“, gyva, kurkianti, galinti pakilti į viršų, „apžioti širdį“ arba „užsmaugti gerklę“. Grasi gyvybė, su kuria reikia mokėti tinkamai elgtis, ją numaldyti, nuraminti, nes „pilve sykį pasileidusi macica į visą kūną gauna jau valią“. Moteris savyje turi galią, atskirą, nepavaldžią, bauginančią, „gaunančią valią“. Todėl, – sako Žemaitė, perteikdama labai seną žinojimą, – „gydant nuo macicos, reikia prisimanančios bobos“. Reikia ligonę iškaitinti pirtyje, pradėjus nuo pat pirštų galų braukti, varant vis į pilvą. Gydoma nuo macicos ir kitais būdais – statomos ant pilvo žvakės, jos užvožiamos stiklinėmis. „Atėmus stiklinę, palieka macica, viduje sutraukta į gumbą. Jei iš karto nepagydytu, tokį braukymą reik atkartoti kelis sykius kasdien, kol tik macica neims kurkti savo vietoje.“

¹¹ Petkevičaitė-Bitė. G. Pasaulinės literatūros istorijos vadovėlis. Kritika. Folkloras. – V.: 1968. – P. 315–349.

Kodėl šios Žemaitės Bitei perteiktos žinios akcentuojamos? Jos yra įdomios savaime ir kaip žymios rašytojos žinojimas, kuriuo ji dalinasi su kita moterimi – su Bite, tikriausiai žodžiu. Ypač macicos (gimdos) ir apsiėjimo su ja nusakymai yra įdomūs, lyg pusiau slapti, žinotini tik moteriai ir tik moteriai persakytini. Žemaitė perduoda Bitei slaptą gimdos mitą; mitinė, moters pilve glūdinti gyvybė – „kaip varlė“.

Rašydama etnografinius rašinius (ir apie vestuves, krikštynas), Žemaitė nepaminėjo nieko slapto, tarsi laikėsi konvencijų – viešųjų taisyklių. Ir kūryboje, rašydama apie moteris, jų likimus, apie nėščias, gimdančias ir pagimdžiusias, Žemaitė tarsi slėpė jų moteriškuosius vargus, kentėjimus: neaprašė gimdymo, į teksto šviesą neiškėlė gyvos, kurkiančios macicos balso. Tekstą struktūrinančias reikšmes, be abejonės, reglamentuoja tam tikros konvencijos, akivaizdžios iš pačios literatūros fono, į kurį įsirašo naujas tekstas.

Žemaitės laiko literatūra (ir ne tik lietuvių) slepia moters kūno gyvenimą. Socialinis, viešas gyvenimas yra svarbiausias. Jis yra šviesoje; kūnas lieka tamsoje. Bet Žemaitę, jos smalsų ir viskam atvirą protą, labai domino ir kūnas, „bobos“, moters kūnas, jo gyvybės gyvybė – gimda (macica). Tik tas jos žinojimas liko atskirai; gerai, kad Bitei paklaustas. Bent prasitartas.

Už Žemaitės tekstų vis aiškiau, vis girdimiau veriasi kitas – neparašytas, nepasakytas tekstas. Didžiausią jo dalį sudaro jos „laimelių“ naktys; grubūs, gyvuliški, net prievartiniai (neretai girtų) vyrų reikalavimai – dažnai iki pat gimdymo ir tuoj pat pagimdžius. Nesaugios, nesaugomos moterys vienos su savo kūnu, su baugia jame esančia gyvybe, galinčia įgyti galios viskam. Teksto paviršius, kas matoma: keturi penki vaikeliai skurde, varge, barniuose. Ir teksto tamsa, paviršių iškelianti: pamečiui gimdančios moters naktys.

Kas daug pasako, daug ir nepasako. Kuo stipresnis tekstas, tuo gilesnis ir netekstas.

Į gyvenimo pabaigą mažėjo parašytų Žemaitės tekstų ir savaip daugėjo neparašytų. Jos patirtis – žmogiškoji ir atskirai moteriškoji – plėtėsi, dramatiškėjo. Kalba, susiformavusi iš pirminės patirties, naujų tikrovės dimensijų nebepajėgė apimti.